

С.І. ЖИЛЮК

**ХРИСТИЯНСЬКА
СЕРЕДНЬОВІЧНА ЦЕРКВА**

Бібліографічний нарис

Рівне – 2007

ББК 86.37-2

Ж 72

Жилюк С.І. Християнська середньовічна церква (Бібліографічний нарис): Навчальний посібник. – Рівне: РДГУ, 2007. – 67 с.

Рецензенти: *Кралуц П.М. – професор, доктор філософських наук;*

Савчук П.О. – доцент, кандидат історичних наук

У навчальному посібнику здійснено історіографічний огляд праць зарубіжних і вітчизняних дослідників з проблеми християнської середньовічної церкви. Показано основні концептуальні підходи та конфесійні інтерпретації у висвітленні різних аспектів середньовічної історії католицизму та протестантизму в країнах Західної, Північної та Центральної Європи.

Навчальний посібник підготовлено для студентів вищих навчальних закладів

Ухвалено вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол №9 від 27.04.2007 р.)

ЗМІСТ

Розділ 1. Проблема періодизації християнської середньовічної церкви	4
1.1. Суспільно-політичні та релігійно-культурологічні чинники у хронологічному визначенні історії християнської церкви.....	4
1.2. Концептуальні підходи у висвітленні історії християнської церкви	10
Розділ 2. Історія християнства у висвітленні зарубіжних та вітчизняних істориків церкви	13
2.1. Євроамериканська бібліографія церковної історії	13
2.2. Християнська церква в російській та радянській науковій думці	29
2.3. Середньовічна церква у працях вітчизняних дослідників	36
2.4. Конфесійні інтерпретації: погляди католиків, протестантів і православних на Реформацію.....	38
Список використаної літератури	43
Додаток 1. Список літератури з шифрами НБУ ім. В.І.Вернадського	50
Додаток 2. Бібліографія праць європейських та американських дослідників, подана у книзі Дж.Г.Лінча «Середньовічна церква. Коротка історія»	56

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ХРИСТИЯНСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЦЕРКВИ

1.1. Суспільно-політичні та релігійно-культурологічні чинники у хронологічному визначенні історії християнської церкви

«Medium Aevum» (Середньовіччя) – цей термін уперше вжили побожні християни, гадаючи, що вони живуть між першим і другим пришествям Христа. У XV ст. гуманісти заговорили про середньовіччя як про інтервал між занепадом античності і відродженням класичної культури за їхньої доби. Для них античний світ становив високу цивілізацію, а Середньовіччя – падіння до варварства, провінціалізму, святенництва. За часів Просвітництва, коли чесноти людського розуму відкрито ставили вище релігійної віри, середньовічність стала символом обскурантизму й відсталості. Відтоді, оскільки новітня доба, що йшла за середньовіччям і сама відходила в минувшину, виникла потреба створити нові назви для позначення проміжків історичного часу.

Середньовічний період став сегментом чотиричленної структури, що поділила європейську історію на античний, середньовічний, новий та новітній періоди. За традицією, власне Середньовіччя часто поділяють на раннє, високе й пізнє, таким чином розділяючи його на послідовні фази [32, с.307].

На жаль, немає ясної межі, яка позначала б кінець античного світу і початок нових часів. За початок середньовіччя вважають яку завгодно подію чи явище, починаючи з навернення до християнства імператора Константина. Кінець середньовіччя визначають по-різному: 1453, 1493, 1517, 1648 роки або навіть 1917 р. (хто послуговується власними визначеннями феодалізму як критеріями середньовічності). Отже, медієвісти не мають єдиного погляду щодо хронологічного визначення доби середньовіччя. Проте більшість із них усе ж таки погоджуються з тим, що середньовічний світ можна ототожнювати з організованим християнством. Але й сам християнський світ – уявлення досить еластичне. Протягом сторіч він то зменшувався,

то збільшувався, відображаючи війни з ісламом і кампанії проти язичників. Його кордони ніколи не збігалися з межами європейського півострова. Так, християнський світ, відомий Стефанові II, коли він 753 р. перетинав Альпи, дуже відрізнявся від християнського світу 1453 р., коли турки захопили Константинополь.

Англійський дослідник Норман Дейвіс у праці «Європа: історія» (Київ: Основи, 2000) зазначає: «Якщо за головний зміст доби середньовіччя вважати реорганізацію християнського світу в нові імперські системи, постає виразна хронологічна послідовність. Перший етап можна вбачати у коронації Карла Великого на Різдво 800 р., а останній – в остаточному затвердженні титулу цар, що його 1493 р. прибрав собі Іван III, великий князь Московський [32, с.308]».

Але від самого початку дедалі численніша громада християнського світу не мала єдності. Хоча латинська і грецька церкви поділяли основні постулати віри, вони часто дивились одна на одну вороже. Доволі дискусійними є спроби вбачати у них лише два варіанти однієї віри (як сунітів і шиїтів у мусульманському світі). Церкви гостріше усвідомлювали свої розбіжності, аніж спільні риси. У першому тисячолітті церкви зберігали принаймні подобу єдності, але в другому – відмовилися навіть від неї.

Позицію Нормана Дейвіса щодо відсутності єдності між східною та західною християнськими церквами, їхнього відокремленого розвитку, а також великого значення для початку середньовічного етапу християнської церкви появи імператора Карла Великого, поділяє французький дослідник Жорж Дюбі (Європа в средние века.– Смоленск: Полиграмма, 1994). Світ, принаймні відома західноєвропейцям його частина, на думку автора, розколотий на три області: «Тут панує іслам – царство зла; там, у Візантії, панує напівзло (звичайно, це християнський світ, але чужий, який розмовляє грецькою, а тому він викликає недовіру); натомість латинський християнський світ, мріє про золотий вік, про імперію, тобто про мир, порядок, достаток. Цей неподоланий спогад про благополучні часи пов'язаний з двома завітними містами – Римом, котрий, однак, відіграє в цей час другорядну роль і більш як на половину заповнений греками, і новим Римом (Аахеном) [35, с.13-14]».

Насправді, сили, що викликали це відродження, прийшли, однак, не з південних провінцій, де сліди латинської цивілізації були найбільш глибокими. Вони виплеснулись у глухому краї, в суровій і могутній країні, на кордоні завойованого простору, де лише недавно з'явилися місіонери, – на землях східних франків. Тут народився, жив і помер новий Цезар – Карл Великий [35, с.14].

Угорський учений другої половини ХХ ст. Гергей Ене (Гергей Е. История Папства. – М.: Республика, 1996) також визначає початок раннього Середньовіччя VIII століттям. У той період утворюється папсько-франкський союз, з яким і пов'язується початок середньовічної церкви. Межі пізнього Середньовіччя угорський історик окреслює XIV-XV століттями. Однак, зважаючи на те, що «Історія папства» була написана в добу, коли Угорщина перебувала під впливом СРСР, а угорська історична наука мала тиск з боку радянської, період Ренесансу, Реформації і Контрреформації, визначений 1447–1648 роками, не включається до нової історії, а визначається як середньовічний [27, с.155-197].

Джозеф Г.Лінч у праці «Середньовічна церква» (К.: Основи, 1994), розмірковуючи про початки середньовічної церкви, зазначає, що немає точної дати, яка б позначала ту межу, де завершила своє існування антична церква і виникла церква середньовічна. Перехід від першої до другої був не одноразовою подією, а тривалим процесом, якого сучасники не помічали. Доля Римської імперії кардинально визначила подальший розвиток християнства. У східних провінціях імперії спілка між християнством та Римською державою лишилася непорушною і розвинулася в тісне переплетіння православної церкви і Візантійської імперії. На західних територіях Римської імперії розвиток відбувався зовсім інакше. Союз між нормативним християнством і імперським урядом виявився нестійким, тому що імперія повільно розпадалася під тягарем економічних, політичних та мілітарних проблем. Вирішальний перехід відбувся у V і VI ст. У V ст. імперська система врядування розвалювалася в одному регіоні за другим під натиском завойовників, які розмовляли германськими мовами. У VI ст. території Західної імперії були поділені між германськими племенами, хоча її невеличкі клапти, у тому числі й місто Рим, залишилися як

форпости під контролем римських імператорів, що обрали своїм осідком Константинополь [63, с.38-39]. Для тих цілей, які дослідник ставить перед собою у вищенаведеній праці, він вважає, що історія середньовічної церкви почалася, коли християнство пережило Римську державу на заході і мусило вживатися у зовсім інше середовище. Нормативне християнство Римської імперії і далі пропонувало моделі поведінки та ідеали, до яких слід було прагнути, але ключовою проблемою розвитку віднині стала проблема пристосування до нової ситуації.

Джозеф Лінч тло пізнього середньовіччя визначає XIV-XVI сторіччями, коли папи поступово втрачали провідну роль у західному християнстві. У період від 1430 до 1530 років вони були здебільшого італійськими аристократами, що жили життям, відповідним їхньому суспільному становищу. У ренесансній атмосфері Італії папи часто були людьми витонченого художнього смаку, покровителями мистецтва та будівничими, наприклад, Сікстинської капели та собору св. Петра. Але їх також постійно затягувало хитросплетіння італійської політики. Італія поділялася на кілька міст-держав, що постійно ворогували між собою, і папи, з необхідності, мусили втручатися в дипломатичні переговори та у війни для підтримки владної рівноваги і для недопущення вирішальної перемоги жодного із супротивників. Папи також приділяли чимало уваги збагаченню своєї родини: традиційний непотизм було піднято на рівень високого мистецтва. Папа ще залишався главою Вселенської церкви, але в багатьох місцях тамтешні світські правителі істотно обмежили його владу. Лише в Італії та Німеччині, країнах політично розколотих, папи значною мірою утримували за собою певний контроль. Попри зовнішній блиск папських церемоніалів та авторитетні формулювання теорії папської теократії, у сторіччі, яке передувало Реформації, провід над західним християнством перейшов до світських монархів [63, с.433-434].

Дослідник із США Ерл Є. Кернс (Дорогами християнства: історія церкви. – М.: Протестант, 1992) пропонує визначати межі церковного Середньовіччя 590–1517 рр. На початку того періоду рання католицька імперська церква стала Рим-Католицькою церквою. Центр подій тоді перемістився із Південної до Північної і Західної Європи. Середньовічна церква намагалась повернути кочуючі племена тевтонців і об'єднати греко-римську культуру і християнство з тевтонською владою. Вона хотіла централізувати свою організацію під главенством папи і розвивала священницьку

ієрархічну систему, притаманну Римо-Католицькій церкві [54, с.16]. Середньовічний період закінчувався розколом, котрий призвів до виникнення протестантських державних церков [54, с.17].

До прихильників 590 р., як бар'єру, від якого стартувала церковна середньовічна епоха, належить М.Мартін «Руйнація і занепад Римської церкви» (Martin M. The decline and fall of the Roman church. – N.Y.: G.P. Putnam's Sons, 1981). Дослідник надає великого значення людському фактору в розвитку, руйнації та занепаді Римської церкви, приділяючи особливу увагу таким постатям, як Григорій I, Лев III, Лев X та ін. Він виводить початок розвитку середньовічної католицької церкви, власне, від початку понтифікату Григорія Великого [108, с.75].

У праці французького католицького історика Гі Бедуела (Бедуел Г. Історія Церкви / Пер.з фран. – Львів: Свічадо, 2000) початок середньовічної історії західної церкви визначається першою третиною VIII століття. Саме тоді зароджується незнане до цього часу суспільство. У першій третині VIII століття папство, втомившись від постійних конфліктів із візантійським імператором, й усвідомлюючи, хоча, можливо, й не повною мірою, серйозність суперечок, що розгорілися на Сході навколо іконоборства, спрямувало свої погляди на Захід. Папа Григорій II у 730 р. цілком чітко заявив про це в рішучому посланні імператору Леву III. Папа вирішив здійснити подорож у найзахідніші області, бо знав, що вожді варварів хотіли б прийняти хрещення безпосередньо від нього. Це свідчить про те, що церква не просто прийняла виклик варварського світу; разом із варварами вона створила суспільство, відоме в історії під назвою феодального [4, с.73]. У Гі Бедуела середньовічна (феодальна) епоха закінчується початком Відродження, яке стало новим викликом церкві. Пристосовуючись до перемін, церква вступала у нову фазу свого розвитку.

На зміну епосі соборів у Західній Європі прийшла епоха палаців. Вона охоплює період з XIV по XV ст. і характеризується значними змінами. Навіть папський палац в Авіньйоні, будівництво якого розпочалося при Бенедиктові XII (1334–1342 рр.) і найбільше припало на понтифікат Климента VI (помер 1352 р.), має вигляд радше адміністративної, аніж церковної, споруди. Ренесанс зароджується у нових квітучих оазах Європи. Серед них виділяються Бургундія та її фламандський домен, і особливо

Італія, де, мабуть, і виникло слово «ренесанс», тобто «Відродження». Революційні зміни відбуваються насамперед у галузі науки і техніки. Водночас із зародженням ринкових відносин і появою великих німецьких і флорентійських компаній революція охоплює й економічне життя Заходу; вона поширюється на галузь фінансів та грошового обігу, і в результаті, через необхідність пошуку нових джерел товарів та нових ринків збуту, перетворюється на революцію географічну. Революційний потік охопив також інтелектуальну та духовну сфери життя європейців, що сприяло формуванню нової свідомості. «Ми бачимо дві сторони, два образи Відродження вже у творах Петрарки і Бокаччо. Ця двоїстість виступає як новий виклик Церкві, що спонукає її до постійного обережного аналізу і розрізнення явищ [4, с.101]», – зазначає Гі Бедуел. Церква і папство мали визначити свою позицію щодо цих великих перетворень. Папи-гуманісти XV століття прагнули перетворити папський Рим на столицю Ренесансу.

Радянська історична школа не виокремлювала церковної історії як галузі історичної науки. Тому історія середньовічної церкви радянськими вченими визначалася лише в традиційних для радянської історіографії межах феодалізму – 476–1648 рр.

Сучасні пострадянські історики, що вивчають церковні історичні процеси, схильні, очевидно, під впливом церковної історіографії Заходу, до сприймання європейських бачень періодизації середньовічної церкви. Зокрема до таких дослідників в Україні можна віднести С.Головащенко (Головащенко С. Історія християнства: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1999) та Павлова С.В., Мезенцева К.В., Любіцеву О.О., які у навчальному посібнику «Географія релігій» (Київ: АртЕк, 1999) стверджують, що становлення католицизму тісно пов'язане з діяльністю таких видатних пап, як Лев I (440–461 рр.) та Григорій I (590–604 рр.). Закінчення епохи римо-католицького середньовіччя, на думку цих та інших авторів, припало на проголошення Контрреформації на Триденському соборі (1545–1563 рр.) [75, с.120].

Підсумовуючи бачення істориками ХХ ст. чинників, які б дозволили визначити хронологію церковного середньовіччя, необхідно зауважити, що найбільше пояснень і розбіжностей щодо періодизації має західна історична думка. Це зумовлено у першу чергу вільним розвитком церковної історії на теренах

Західної Європи та Америки. Радянські науковці досить багато втратили, вивчаючи середньовічну церкву однобоко, у контексті загальної періодизації історії. Сучасна ж вітчизняна наука, не маючи достатньої бази власної історіографії середньовічної церкви, у висвітленні представленого історичного періоду послуговується переважно зарубіжними джерелами з їхніми поглядами на хронологію.

1.2. Концептуальні підходи у визначенні етапів історії християнської церкви

Етапи розвитку середньовічної християнської церкви в Європі, як і чинники, що визначають хронологію церкви, висвітлюються в історичній науці переважно європейськими та північноамериканськими вченими. Зокрема у вищезазначеній праці американця Ерла Кернса «Дорогами християнства» історія середньовічної церкви поділяється на чотири етапи, а Реформація і Контрреформація належать до розділу нової історії церкви. Кожен етап має своє пояснення.

Перший – 590–800 рр.: утворення Священної Римської імперії і Латинсько-тевтонське християнство. Папа Григорій I докладав значних зусиль для християнізації західного суспільства. Союз папи Римського з франками поступово призвів до утворення Каролінзької імперії Карла Великого.

Другий – 800–1054 рр.: злети і падіння у відносинах між церквою і державою. У той період відбувся перший великий розкол церкви. Грецька православна церква після 1054 р. пішла своїм шляхом, спираючись на богословську теорію Іоана Дамаскіна (VIII ст.). Західна церква протягом цього періоду феодалізувала і намагалася, хоч і безрезультатно, відпрацювати принципи взаємовідносин з державою. Водночас реформісти Ключні націлювалися на виправлення недоліків Римської церкви.

Третій – 1054–1305 рр.: перевага папської влади. Середньовічна Римо-Католицька церква досягла вершини влади при Григорії VII (Гільдебранді) та Інокентії III і вдало втілила в життя свої вимоги, підкоривши собі найбільш могутніх правителів Європи. Хрестові походи надали папству великого авторитету. Чернецтво і братства розповсюджували римо-католицьку віру і

боролися із сектантством. Учення Аристотеля, принесене в Європу арабами Іспанії, було об'єднане з християнством Фомаю Аквінським у великому вченні, яке стало найбільш авторитетним проголошенням католицького богослов'я. Готичні собори уособлювали надприродність духовного світу віруючих і сприймалися ними як Біблія, втілена в камені.

Четвертий – 1305–1517 рр.: захід середньовіччя і зоря нового часу. Спроби внутрішньої реформації папства, що розкладалось, застосовували містики, котрі намагалися протиставити бюрократичним релігійним інститутам силу окремої особистості. До перетворень прагнули ранні реформатори-містики: Джон Вікліф, Ян Гус, частина діячів соборного руху першої половини XV ст. і гуманісти. Нові географічні відкриття, нове світське раціональне світобачення Ренесансу, утворення національних держав і поява середнього класу були тими зовнішніми силами, які мали покласти край розкладу церкви. Відмова ж Римської католицької церкви провести внутрішні перетворення уможливила появу Реформації [54, с.16-17].

Французький історик Гі Бедуел (Бедуел Г. Історія Церкви / Пер.з фран. – Львів: Свічадо, 2000) подає наступні етапи розвитку церковного Середньовіччя.

1. Хрещення вождів варварів і утворення трьох станів: тих, хто трудиться; тих, хто молиться; тих, хто захищає.

2. Церква в тенетах феодалізму – повне востання церкви у феодальну систему. Церква належала тим, хто мав владу.

3. Боротьба за незалежність церкви. У той період церква відвоює право на релігійну владу і політичний вплив у світських правителів.

4. Апогей християнського світу (кінець XI – більша частина XIII ст.). Папи мали найпотужнішу владу, розвивається інститут лицарства, здійснюються хрестові походи.

5. Народження секулярного духу і криза церкви. З'являються перші гуманісти, інквізиція набуває статусу трибуналу, утворюються національні монархії, Авіньйонський полон пап, що ослаблює папську владу. За цим етапом уже йшла епоха Відродження [4, с.73-97].

Майже ідентичну структуру розвитку пропонують й інші дослідники християнської церкви. Так, німець А.Ерхард у праці «Середньовіччя та церковний розвиток» (Ehrhard A. Das Mi

Helatter und seine kirchliche Entwicklung. – Mainz u. München: Kirchheim. 1908) виділяє, подібно до Е.Кернса, також чотири основні етапи розвитку: заснування середньовічних церков, час переваги кайзерства, стадії розвитку панування папи, вирішальний церковний процес середньовіччя та провісники нового часу [101, с.28, 46, 83, 264].

З подібним поділом виступають угорський учений Ене Гергей (История Папства / Пер с венгр. – М.: Республика, 1996), російський дорадянський історик І.Арсеньєв (От Карла Великого до реформации: историческое исследование о важнейших реформационных движениях в Западной церкви в течении восьми столетий. – Т.1. – М., 1909), настоятель кафедрального собору в Йорку (Англія) Дж.Янг (Христианство / Пер. с англ. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000), релігійний учений з Німеччини А.Міллер (История христианской церкви. – Т.1-2. – Ужгород: Благая Весть, 2000), радянські історики С.Г.Лозинський (История папства. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1986) і І.А.Кривелєв (История религий. – Т.1. – М.: Мысль, 1975) та ін. Усі ці науковці називали у своїх працях майже ідентичні етапи в історії християнської церкви середньовічної Європи, де зазначали етапи народження, протистояння, апогею та кризи у церковному житті.

У цілому можна стверджувально говорити про існування (виділення) трьох основних напрямків історіографії даного періоду. Перший – західна (євроамериканська) історична школа, яка також досить неоднорідна, але у своїй основі має релігійний та релігійно-відсторонений (науковий) підходи. Другий – радянська історіографія, що має відверто атеїстичний характер і часто антицерковні концепції вивчення історії. Третій – історіографія пострадянського періоду, яка тяжіє до західної наукової думки, але подекуди не може відмовитися від радянського минулого. Деякі вчені виокремлюють історіографію Російської імперії (дорадянського періоду), хоча вона багато в чому перегукується із європейськими дослідженнями того часу. Якщо ці та інші умовні школи історіографії в основному збігаються з визначенням етапів розвитку церкви, то погляди на чинники, які визначали ці етапи, та загальне тлумачення історії суттєво відрізняються. Це зумовлено багатьма об'єктивними і суб'єктивними причинами формування наукової думки в різних країнах, у різний час і на різній джерельній базі.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ХРИСТІЯНСТВА У ВИСВІТЛЕННІ ЗАРУБІЖНИХ І ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ ЦЕРКВИ

2.1. Євроамериканська бібліографія церковної історії

Засновником церковної історії прийнято вважати Євсевія Кесарійського (339 р.), «Церковна історія» і «Хроніка» якого мали своїх продовжувачів, наслідувачів і переповідачів, таких, наприклад, як св. Ієронім (420 р.) та Руфін Аквілейський (410 р.). Тобто можна вважати, що історія християнської церкви виникла у IV столітті [4, с.29].

Тим часом саме у Середньовіччі намітився поділ, по-перше, між богослов'ям та історією, і, по-друге, між історією як такою й історією церкви. Це відбулося, коли здійснювалась григоріянська реформа. Саме під час цієї церковної реформи, яку наприкінці XI століття стали називати за ім'ям папи Григорія VII, історія церкви набуває своїх теперішніх обрисів. Тоді ж виникає тенденція (яка збереглася й пізніше) тісно пов'язувати історію церкви з історією папства. Такою тенденцією визначаються зокрема історичні описи Вартоломія Лукського «Historia ecclesiastica nova» (1326 р.). Що стосується таких двох великих середньовічних істориків, як Вільгельм Мальмсберійський (1143 р.) та Оттон Фрейзингенський (1158 р.), то їхні погляди на історію були визначені національними інтересами.

У XII-XIII ст. утвердився новий підхід до історії церкви і на передній план вийшло богослов'я. Його можна охарактеризувати як символічний, тому що в основі цього підходу було відтворення історії у перспективі кінця часів і описаних в Апокаліпсисі подій. Таке її прочитання відображено, наприклад, у калабрійського абата Йоахима Флорського (1202 р.). Цей спіритуаліст, який жодним чином не претендував на звання історика церкви, бачив світову історію розділеною на три періоди: на еру Отця, що відповідає Старому Заповітові, на сучасну йому еру Сина й на еру Святого Духа, що мала розпочатися десь у середині XIII століття.

Ідеї Йоахима Флорського зустріли опір з різних сторін. Особливо переконливо виступили проти них Тома Аквінський і

Бонавентура, які наочно показали, що уся повнота відкуплення була дана в Христі і що немає ніяких підстав очікувати в майбутньому настання якогось принципово нового періоду, який можна було б ототожнити з вигаданою Йоахимом ерою Святого Духа. Проте символічно-пророче читання історії у світлі Апокаліпсису мало й надалі величезний вплив на розвиток історичної думки.

У період XI-XIV ст. починається систематичний збір документів, за якими ми тепер вивчаємо історію: зберігаються акти, створюються архіви і т.ін. Збереженню підлягають уже не тільки послання й ухвали римських понтифіків, які й без того здавна копіювали й класифікували, але й реєстри петицій на адресу папської курії, повідомлення послів та легатів. Інший приклад – протоколи інквізиції, починаючи з другої третини XII століття: вони дають дослідникові надзвичайно багатий матеріал, оскільки там зафіксовані свідчення представників різних прошарків суспільства.

У XV–XVI ст., що відповідали епосі гуманізму, з'явилася перша спроба історичного дослідження в сучасному його розумінні. Саме на початку XV ст. було здійснено спробу застосування критичного аналізу тексту у зв'язку з проблемою славнозвісного «Константинового дару». До цього часу ні в кого не виникало сумнівів у тому, що це і є той самий документ, котрим імператор Константин Великий передав у дарунок папі Сильвестрові I чимало володінь, чим юридично затвердив існування папської області. Проте кардинал Микола Кузанський (1464 р.), а потім Лоренсо Валла (1457 р.), Реджинальд Пекок і єпископ Чичестерський (1461 р.), вдавшись до внутрішнього аналізу тексту, довели, що цей документ аж ніяк не може сягати епохи Константина. Справді, цей документ не автентичний, та це зовсім не означає, що ми маємо справу з підробкою, бо не варто забувати, що саме поняття автентичності з часу Середньовіччя зазнало значних змін. Сучасне розуміння автентичності прийшло до нас через Еразма Ротердамського, від Миколи Кузанського і Лоренсо Валли. Сьогодні визнано, що Константинів дар є нічим іншим, як складеною у IX столітті компіляцією декількох справжніх текстів різного часу для більш очевидного і безперечного обґрунтування існування Папської держави. Суперечки навколо «Константинового дару» й ознаменували

собою вступ історії церкви у той період розвитку, який пізніше буде названо «критичним».

Ретельно вивчати середньовічну церкву почали у XVI ст., коли католики, лютерани, кальвіністи, англіканці та ін. сперечалися про природу церкви й шукали підтримки своїм переконанням в історичних фактах [63, с.11].

Під час Реформації і Контрреформації історіографія набуває відверто полемічного характеру: з одного боку, ми маємо кальвіністську, лютеранську і навіть анабаптистську версії історії, з іншого – католицьку. Якщо взяти, приміром, події, що сталися на Тридентському соборі (1545–1563 рр.), то у нашому розпорядженні два історичні описи, які самі по собі є яскравою ілюстрацією такого стану справ. Це підтверджує написана у 1619 р. праця Паоло Сарпі, неймовірно цікавої, талановитої і розумної людини, що не була ані щирим католиком, ані протестантом (поширене в ту перехідну епоху явище). У своїй праці він спробував довести, що папство значною мірою обмежувало свободу Собору, утискуючи цим права як кардиналів і єпископів, так і простих християн. У 1656 р. італійський історик-єзуїт Палавіччїні узявся за допомогою методу послідовного аналізу концепції Сарпі довести, що вона була помилковою або ж навмисне перекрученою. Однак при цьому він виявив повну залежність від твору, який сам спростував. Цей випадок наочно демонструє всю обмеженість історії, яка служить полемічним цілям. Так чи інакше, але саме з того періоду церковна історія починає розвиватися самостійно, незалежно від світської історії, і розглядається вже як окрема дисципліна.

Протягом XVI-XVIII ст. укладаються церковні історії, що мають специфічні теологічні й еклезіологічні анотації. Значення еклезіологічного виміру збільшується в атмосфері галліканства і янсенізму (у Франції – Клод Флері, 1723 р. та Олександр Ноель, 1724 р.). Що стосується протестантів, то можна назвати, приміром, Арнольда Готфрида (1714 р.), який виклав у своїх роботах не тільки історію ортодоксальної церкви, але й історію ересей, причому не з метою їх спростування, а навпаки, щоб підкреслити важливість їх вивчення.

На початку XIX ст. услід за систематичними нападками на християнство відбувається переоцінка цінностей, у результаті чого глибокі, тонкі й незримі, естетичні й богословські елементи

християнської релігії – тобто ті її елементи, що найменше піддаються науковому аналізу, – притягують до себе першочергову увагу.

Прикладом такого тонкого розуміння, що виникло з німецької чутливості та згодом вилилося в романтизм, є окремі положення у працях Новаліса (1801 р.) та Фрідріха фон Шлегеля (1829 р.). Йоган Адам Мелер (1838 р.), який був радше істориком церкви, що поєднував у собі еклезіолога і догматика, повертається до містичного і навіть, містерійного, сакраментального чи духовного виміру церкви. Історичність церкви він розуміє як органічний розвиток Одкровення: «Історія церкви є вервечкою послідовних розкриттів принципу світла і життя, який повідомляється через Христа людям, щоб з'єднати їх із Богом і привести до слави». Як бачимо, це визначення, є власне богословським [4, с.33-34].

Представниками XIX ст. у німецькій церковній історії були також Леопольд Ранке і А.Ерхард. Так, у праці Ерхарда «Середньовіччя та церковний розвиток» (Ehrhard A. Das Mi Helatter und seine kirchliche Entwicklung. – Mainz u. München: Kirchheim. – 1908, 340 р.) церковний середньовічний розвиток подається з позицій ученого-католика. Структура написання цієї роботи така: після подання основних факторів та відмінних ознак Середньовіччя автор розповідає про заснування середньовічних церков [101, с.28-45], надалі подає факти зовнішнього і внутрішнього церковного життя [101, с.140–216] й закінчує «провісниками нового часу», коли в Європі визріли передумови Реформації [101, с.303-324].

На відміну від свого колеги, Леопольд Ранке (Римские папы. Их церковь и государство в XVI и XVII столетиях. – Кн. V–VI. – СПб., 1869. – 549 с.) викладає історію церкви з точки зору німецького протестанта, про що, наприклад, свідчить такий вислів: «Німеччина зробила безсмертну послугу поновленням християнства у більш чистому вигляді, яким воно було у перші століття [79, с.101]». Це дослідження охоплює широкий спектр подій і явищ середньовічної церкви Європи, де описується церковний стан під час правління майже кожного папи. Велика увага приділяється також церковній опозиції, Реформації і протестантизму, інквізиції та ордену єзуїтів. Ця праця вирізняється описом події і явища в контексті церковної

географії: Німеччини, Нідерландів, Швеції, Англії, Швейцарії, Польщі, Франції.

Церковну середньовічну історію Італії у XIX ст. описав французький вчений Е.Жебарь (Мистическая Италия. Очерк из истории возрождения религии в средних веках / Пер. с фран. – СПб., 1900. – 333 с.), де зосереджується увага на взаємозв'язку культури, політики, мистецтва, світського життя із середньовічною релігійністю.

Європейські дослідники XIX ст. описують історію хрестових походів. Проте багато праць ще не перекладено українською та російською мовами. Одне із небагатьох відомих видань – праця французького історика Г.Мішо (История крестовых походов. – М.: Алетея, 1999. – 308 с.), де автор головним чином зосереджує увагу на папській політиці хрестових походів. Він зображує корисливий характер походів і підступність римської курії в організації і проведенні цих військово-релігійних операцій.

Особливе місце серед досліджуваних тем XIX ст. займає історія інквізиції, що потребує більш докладного висвітлення та / чи аналізу.

Загальна історія походження середньовічної інквізиції в різних країнах Заходу була досліджена Гапом у його тритомній праці, виданій у Штудгарті 1845–1850 рр. («Geschichte der Ketzler»), а також в окремих розділах праці професора богословського факультету в Стразбурзі Шмідта «Historie et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois» (1849 р.), яка залишилася, однак, невідомою для більшості дослідників середньовічної інквізиції.

Діяльність інквізиції розкривали також пастор Вільям Гаріс Рель «History of the Inquisition on from its establishment in the twelfth century to its extinction in the nineteenth» (Лондон–Нью-Йорк, 1874); німецький журналіст Фрідолін Гофман у двотомній роботі «Geschichte der Inquisition» (Бонн, 1878); єпископ фон-Гефеле «Der Cardinal Ximenez und die kirchlichen Zustände Spaniens in 15 Jahrhundert» (1851 р.); іспанський дослідник Родріго у тритомному виданні 1876–1877 рр. «Historia verdadera de la Inquisicion» (Мадрид, 1876–1877) та ін.

З розвитком історичної науки вивчення інквізиції набуває відповідно направленого характеру. У різних європейських

країнах учені стали збирати і вивчати акти інквізиторів, що зберігалися в архівах, а також були пап. У такий спосіб професор В.Молль зміг скласти в Амстердамі 1869 р. дещо іншу картину придушення ересі в Нідерландах у середні віки. Десять років потому А.Дюверже знайшов і опублікував нові матеріали з історії інквізиції в Нідерландах. Знаменитий бельгійський архіваріус Гашар ще у 1848 р. запропонував нові підходи у вивченні Інквізиції XVI ст. в Нідерландах. Зрештою А.Енне здійснив ґрунтовне дослідження проблеми у десятитомній праці «Histoire du Charles Quint en Belgique» (Брюссель, 1858–1860 pp.). Проте амстердамський професор Гоп Шеффер у 1873 р. запропонував свою версію нідерландської інквізиції. У 1877 р. професор Едм. Пульє розглянув це ж питання з католицької точки зору. Зі свого боку, пастор Д.Лепуар, Реленбек і професор Лоншей у Брюселі доповнили картину, вивчаючи історію інквізиції в Лютисі, який був тоді незалежним від Нідерландів [61, с.9].

У Франції історія середньовічної інквізиції вивчалася не менш прискіпливо і методично. Священик Дує видав у 1879 р. книгу «Les Albigeois, leurs origine et l'action de l'Eglise au XII siecle», а в 1886 р. – «Practica Inquisition» знаменитого інквізитора Бернара Гі. Водночас професор тулузького університету Ш.Моліньє у дисертації «L'Inquisition dans le Midi de la France au XIII et au XIV siecles» описав невідомі до того джерела, частина яких збереглася в оригіналах і копіях у Паризькій Національній бібліотеці, у бібліотеках Каркасона, Тулузи, Клермона та в архівах департаменту Верхньої Гарони. Скориставшись частиною цих неопублікованих документів, він відтворив картину інквізиційного трибуналу Каркасона (1250–1258 pp.), його покарання і судочинство. Молодий учений Жюльєн Гаве також спробував дати цілісну картину інквізиції у своїй дисертації «L'heresie et le bras seculier au moyen-age jusqu'au XIII siecle» (1880 р.).

У Німеччині протягом XIX ст. дослідники більше звертали увагу на історію еретичних рухів. Діяльність інквізиції ще не стала предметом систематичного вивчення. Про вальденсів є праці Дикгофа, Герцога, Мюллера, Прегера, Гаупта та ін. Про тамплієрів є класичні праці К.Шотмюллера, Прютса і Гмеліна. Про гуситів існують глибокі дослідження Лехлера, Готшика, Лозерта, Гефлера, Ф.Фон Бекольда, В.Преггера та ін.

В Іспанії вивчали винятково особливості національної інквізиції. Крім дослідження Родріго, варто згадати про тритомну працю Менендеса-і-Пелайо «Heterodoxos Espanoles» (Мадрид, 1880) і двотомну роботу Малгареса Маріна «Procedimientos de la Inquisicion» (Мадрид, 1886) [61, с.11].

В Італії, як і в Німеччині, вивчали більше історію ересі, ніж історію інквізиції. Флорентійські професори Еміліо Комба і Феліче Токко відомі своїми дослідженнями про вальденсів та еретиків італійського середньовіччя. Видатний історик Паскаль Віллари проймався ідеями епохи Савонароли і Мак'явелі. Варто згадати про книгу Філіппо де Боні «Inquisizione e i Calabro-Valdesi» (Мілан, 1864) та дослідження Ломбарда «Jean-Louis Paschale et les martyrs de Calabre» (Женева, 1881). Обидві праці написані на основі неопублікованих джерел XVI ст. [61, с.11].

На особливу увагу заслуговує книга американського вченого Генріха-Чарльза Лі (История инквизиции в средние века. – Т.1. – СПб.: Брокгаузи-Ефрон, 1911. – 560 с.; Ли Г-Ч. История инквизиции в средние века. – Т.2. – СПб.: Брокгаузи-Ефрон, 1912. – 598 с.). Ця праця видавалася у Нью-Йорку (1888 р.), Лондоні (1906–1907 рр.), була перекладена в Парижі (1901–1902 рр.), а вже з французького видання перекладена в Санкт-Петербурзі російською (1911–1912 рр.). За формою російське видання відрізняється як від оригіналу, так і від перекладу: три книги, на які поділяється дослідження, вийшли не в трьох окремих томах, а у двох. У кожному томі російського видання міститься 1,5 книги. Перший том охоплює першу книгу – «Походження і устрій інквізиції» та частину другої – «Інквізиція в різних християнських землях». Другий том містить інформацію про історію ісламської інквізиції.

Найбільш характерні риси твору Лі – це об'єктивне ставлення до досліджуваного предмета і незвичайно широке використання архівного матеріалу. Протестант Лі зумів безпристрасно поставитись до боротьби католицької церкви зі свободою совісті. На його думку, повчання є завданням будь-якої історичної праці. Інша риса праці Лі – широта архівних матеріалів – викликала в Європі справжню сенсацію, тому що ніхто не міг припустити, як американському вченому вдалося зібрати такий багатий матеріал, що цілком стосується Європи. Але співпраця з багатьма європейськими науковцями дозволила Г.-Ч. Лі забезпечити свою працю потужною доказовою базою.

Варто приділити увагу німецьким дослідникам церковної історії XIX ст. Ж.Губеру, Т.Грізінгеру та Е.Тонтону, які вивчали діяльність єзуїтів.

Професор мюнхенського університету Ж.Губер у праці «Иезуиты: Их история, учение, организация и практическая деятельность в сфере общественной жизни, политике и религии» (СПб., 1898. – 320 с.) досить детально викладає історію ордену «Товариство Ісуса». Цінність цієї праці полягає в релігійно незаангажованому погляді на історію католицького ордену. Губер докладно описує, окрім релігійного, політичний вплив і військовий характер організації єзуїтів, Ж.Губер історію і географію діяльності ордену, яка охоплює Швейцарію, Португалію, Іспанію, Італію, Нідерланди, Францію, Англію, Швецію, Польщу і Росію.

Теодор Грізінгер був відомим німецьким письменником. Замолоду він навчався у протестантській семінарії в Тюбінгені. За участь у революції 1848 р. (він видавав демократичну газету «Die Volkwehr») письменник відбув два роки у в'язниці, потім жив п'ять років у США, де став свідком активної діяльності єзуїтів, що намагалися зміцнити позиції католицизму на континенті. Праця Т.Грізінгера «Иезуиты. Полная история их явных и тайных деяний от основания ордена до настоящего времени» (Пер. со 2-го нем. изд. – СПб.: Лань, 1999. – 575 с.) належить до антиєзуїтського напрямку світової історіографії, котрий не відображає всього спектра думок про орден. Викривальний пафос праці Грізінгера є цілком зрозумілим. Вона писалася в той час, коли на вершині революційних подій 1848 р. католицька церква і її передовий загін «Товариство Ісуса» знову потрапили на територію протестантської Німеччини. Ситуація ускладнювалася тим, що йшов процес об'єднання країни, а єзуїти найбільш активно діяли в південній Німеччині, приєднання якої було надзвичайно важким. Дослідник приділяє значну увагу моральним аспектам діяльності єзуїтів. Грізінгер вказує, що орден не був чернечим у традиційному значенні слова. Хоча деякі старі правила чернецтва в «Товаристві Ісуса» збереглись, але «аскеза» стала лише одним із засобів досягнення мети – політичного панування церкви, а не сенсом життя, як у інших орденів [30, с.6-7].

Книга англійського історика кінця XIX – початку XX ст. Е.Тонтонна «Історія єзуїтів у Англії» (Taunton E. The history of the

Jesuits in England 1580–1773. – Lnd., 1901. – 513 p.) не була перекладена російською чи українською мовами. Ми маємо змогу познайомитись лише з оригіналом. Це чи не найповніша монографія з історії англійських єзуїтів з 1580 по 1773 роки. Характерною ознакою праці є детальний опис середньовічного (у межах узятого нами середньовіччя) періоду діяльності єзуїтів.

Релігійна реформація XVI ст. має важливе значення в історії Західної Європи загалом і в історії західної християнської церкви зокрема. Перекладених творів XIX ст. на цю тематику мало. Найбільшою і найзагальнішою працею є «Історія Реформації» Гейсера. Цей твір охоплює півтора століття й описує події в різних країнах. Але праця має важливий недолік. По-перше, автор мало з'ясовує культурне значення Реформації і, роздивляючись лише релігійну сторону реформаційного руху, всю увагу зосереджує на ортодоксальному протестантизмі. По-друге, у Гейсера розроблений докладно лише політичний бік реформаційного руху, чого не можна сказати про соціальний та економічні аспекти Реформації. Врешті-решт, ця книга відрізняється більш фактичним, аніж ідейним змістом [6, с.5-6].

Праця англійця Ч.Берда «Реформація XVI века в её отношении к новому мышлению и знанию» (Пер. Е.А.Звягинцева. – СПб., 1897. – 362 с.) розглядає культурний бік Реформації, а в релігійних ідеях не лише те, чим характеризується ортодоксальний протестантизм, тому вона може бути необхідним доповненням до твору Гейсера і, незалежно від цього, дуже важливим посібником для того, хто хоче ознайомитись винятково із культурним аспектом Реформації.

Серед європейських церковних істориків XIX ст. варто відзначити також Е.Реклю, Г.Бемер, П.Лафарга, А.Гарнака. Названі вчені були протестантами, і відповідно їхні праці зосереджувались на зображенні перемог протестантизму, викриванні вад католицизму, злочинів інквізиції та підступності єзуїтського ордену. Інший бік європейської історіографії представляють Х.Херінг, П.Мюррей, І.Левандо Агірре, Л.Альберто Санчес та ін., які через інші релігійні погляди співчували католицизму.

У XX ст. завдяки досягненням попередніх століть стали прийнятними найрізноманітніші підходи до висвітлення історії церкви. Можна виділити декілька характерних рис. По-перше, це

розширення наукової спеціалізації. По-друге, повсюдне зростання поваги до документа, що пояснюється розширенням можливостей доступу до джерел (у 1884 р. відкрито архіви Ватикану). По-третє, завдяки зверненню до історіографії, що дозволило оцінити позицію історика в контексті історичного опису, з'явилася можливість дистанціюватися від предмета. Відтепер серйозне вивчення будь-якого конкретного питання не може відбуватися без попереднього історіографічного аналізу.

Звернення до історіографії може змусити нас загалом переглянути уявлення про предмет. Історіографічний підхід постає як один із найплідніших для сучасного історика церкви, і насамперед тому, що факти релігійного життя найчастіше перекручувались через нездатність істориків минулого відсторонитись від своєї причетності до релігійних конфліктів епохи.

Друга половина ХХ ст. свідчить про перехід від одного уявлення про історію до іншого, й не обов'язково, що ці уявлення заперечують одне одного. Історики дуже довго були прив'язані до подієвої або біографічної канви, яка у грубшій формі зводиться до історії великих битв і великих людей. Намагаючись розширити поле своїх досліджень, історики залучали до них суспільні науки, демографію, економіку, а іноді – навіть цілі напрямки філософської думки. Таким чином, у полі зору історичної науки з'явилися об'єкти, які раніше ніколи не вивчалися.

Сучасні дослідники використовують у своїх дослідженнях матеріали із галузей мистецтва, літератури, права, економіки, тобто звертаються до того, що раніше не відігравало жодної ролі у вивченні історії релігії.

Тим часом у ХХ ст. фахівців загальної історії церкви було надзвичайно мало, що зумовлювалось спеціалізацією вчених на певних відрізках історії або певних явищах і подіях. Так виникали фахівці хрестових походів, історії єзуїтів, англійської, німецької та інших церков. Але медієвістів, які б охоплювали у своїх дослідженнях суто середньовічний період церковної історії, є небагато. Серед доступних для нас перекладених загальних праць з історії західної християнської церкви варто виділити наступних авторів.

Американський дослідник Кернс Ерл (Дорогами християнства: История церкви. – М.: Протестант, 1992. – 415 с.)

написав свій підручник з позицій християнського сприйняття історії. Тим не менше, він врахував різні політичні, економічні, соціальні, наукові та естетичні тенденції кожної епохи, зв'язок церкви із світською владою, вплив християнства на суспільно-політичне життя визначених періодів історії і, навпаки – зворотний вплив на християнство.

Праця Кернса є загальною історією західної християнської церкви, тому він ділить книгу на три частини: перша – історія ранньої церкви (5 р. до Р.Х. –590 р.), друга – історія середньовічної церкви (590–1517рр.), третя – історія сучасної церкви (після 1517 р.). Друга частина починається з утворення латинсько-тевтонського християнства, потім висвітлюються злети і падіння у відносинах між церквою та державою, zenit папської влади, хрестові походи і захід «зорі середньовіччя». Реформацію і Контрреформацію він відносить до третьої частини.

Праця німецького вченого А.Міллера «Історія християнської церкви» (Миллер А. История христианской церкви. Т.1. – Ужгород: Благая Весть, 2000. – 698 с.; Миллер А. История христианской церкви. Т.2. – Ужгород: Благая Весть, 2000. – 717 с.) написана з протестантських позицій, тому вона має критичне відображення папства, деяких політичних рішень католицької церкви, celibату, симонії тощо. Реформація подається у значенні оновлення церкви. Але загалом праця містить багато популярних викладень і біблійних посилань. Автор так звертається до читачів: «Більшість дослідників історії церкви дуже обширно описують ересі, котрі були присутні в церкві протягом багатьох віків. Ми ж ставимо за мету прослідкувати дію Божої благодаті, котра у всі часи була на вірних та істинних християнах... [67, с.6]».

Книга Дж.Янга «Християнство» (Янг Дж. Христианство / Пер. с англ. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 384 с.: ил.) також написана з позицій релігійного історика. Власне, історія християнства в цілому, і середньовічної доби зокрема, подана у праці лише в розділі «Ключові епізоди історії християнства». Між тим короткий виклад охоплює всі основні етапи розвитку християнської церкви у середні віки, починаючи від християнських місіонерів і, через папство, хрестові походи, інквізицію, чернечі ордени, аж до Контрреформації. Хоча, як і переважна більшість західних авторів, Янг відносить період Реформації і Контрреформації до нової історії.

Книгу Гі Бедуела (Бедуел Г. Історія Церкви / Пер. з фран. – Львів: Свічадо, 2000. – 296 с.) можна вважати і підручником і есе; вона орієнтована на студентів-богословів і покликана ознайомити їх із проблематикою обраної ними дисципліни, а також дати необхідне уявлення про історію римської церкви упродовж двадцятьох сторіч її існування. Книга висвітлює лише найголовніші віхи цієї історії. Автор не претендує на вичерпний аналіз порушеної теми. В історичних главах (з 3 по 15) немає опису загальної історії християнства, для написання якої потрібні різноманітні підходи і спеціальні методи. Автор не прагнув дотримуватись якоїсь екуменічної позиції. Дві глави (14 і 15), присвячені протестантським течіям і православним церквам, написані з точки зору католика. Поданий у книзі погляд на історію є суто західним, європейським, а часом навіть суто французьким. Цю книгу аж ніяк не можна вважати енциклопедією: тут немає карт, хронологічних таблиць. Особливе місце в ній займає іконографія. У першій та останній главах викладена історія церкви з погляду богослов'я. Другий розділ – методологічний або епістемологічний. У главах із 3 по 14 автор намагався дати узагальнену картину розвитку історичних подій, не систематизуючи їх, а подаючи вибірково.

Загалом звичного для історичних видань поділу не існує. Але, незважаючи на це, книга Гі Бедуела є цікавим доповненням до вивчення історії західної церкви і зокрема її середньовічного періоду.

Однією із небагатьох праць, перекладених на українську мову, є книга Джозефа Лінча (Лінч Д.Г. Середньовічна церква. Коротка історія / Пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – 492 с.). Окрім безпристрасного, не релігійного (і не атеїстичного) викладу історії, Лінч пропонує добірку географічних мап та історіографії до кожного розділу. Автор у цьому дослідженні віддає перевагу ідеям та тенденціям над особистостями.

Історичне дослідження англійського вченого Е.А.Гардінера «Історія нашої релігії» (Gardiner E. The story of our religion. – Lnd., 1937. – Vol 1. From the foundation of the Church to the Elizabethan settlement. – A.D.29 to 1603 – VIII, 242 p.) цікаве тим, що визначає період середньовічної англійської церкви 1066–1485 роками, у яких згадується норманська церква, хрестові походи і ченці. У розділі про період англійської Реформації (1485–1603 pp.) дається також огляд загальноєвропейської Реформації.

Англійський учений С.А.Нейл опублікував у престижному лондонському видавництві «Penguin books» у 1986 р. працю «Історія християнських місій» (Neill S. A history of Christian missions. – Lnd. etc.: Penguin books, 1986. – 528 p.). Редагував книгу професор сучасної історії Кембріджського університету Оуен Чедвік. Крім опису християнських місій у Європі, де період з 500 по 1000 рр. визначається як темні віки, а період з 1000 по 1500 – як ранньоевропейська експансія християнства, книга цікава для нас ще й тим, що містить наукову статтю президента коледжу св.Джонса (Оксфорд) Річарда Соузена «Західне суспільство і церква в середні віки». До темних віків автор відносить поширення християнства у Британії, Голландії, частині Бельгії, а до ранньоевропейської експансії – поширення християнства у Скандинавії, Данії, Норвегії, Гренландії, Швеції, Фінляндії, Литві, Україні.

Ще однією неперекладеною працею з історії римської церкви є книга англійського історика М.Мартіна «Руйнація і занепад Римської церкви» (Martin M. The decline and fall of the Roman church. – N.Y.: Putnam, 1981. – 309 p.). У ній автор, незважаючи на назву, описує не лише останні роки середньовічної церкви перед Реформацією, але й згадує життя і діяльність найбільш визначних пап середньовіччя. Крім цього, у додатку подається перелік усіх пап і конклавів християнської історії. Особливістю цієї праці є те, що автор наголошує на значенні людського фактора у розвитку і занепаді римської церкви.

Змістовна книга з історії папства належить відомому угорському вченому Гергею Ене (Гергей Е. История Папства. / Пер с венгр. – М.: Республика, 1996. – 463 с.). Автор висвітлює історію папства від виникнення до сьогодення, докладно зупиняючись на періоді середньовіччя. У книзі досліджується доля і справи тих особистостей, які займали папський престол, а також боротьба пап за поширення впливу католицької церкви.

Книга німця Е.Вінтера «Папство і царизм» (Винтер Э. Папство и царизм / Пер. с нем. – М.: Прогрес, 1964. – 533 с.) висвітлює відносини папства і Московської держави (Росії), бажання пап вплинути на російське самодержавство і підкорити православну церкву. Праця написана виразно з проросійських і антипапських позицій. Автор також досліджує політику папства і стосовно Османської імперії.

Чеський історик Ян Ершіл описує стосунки авіньйонських пап із землями Чехії у своїй праці «Ділові і фінансові зв'язки авіньйонського папства з чеськими землями» (Eršil J. Spravni a finanční vstahy avignonskeho papežství k českým zemím ve 3. čtvrtině 14. století. – Praha, 1959. – 140 s.). У першому розділі автор подає опис папської курії в «авіньйонському полоні», а в двох інших – досліджує економічні зв'язки пап із Чехією. Невеликий відтинок часу, який представлений нам дослідником, можна побачити через призму економічного життя тогочасних пап.

Традиційно католицька Польща за часів перебування у другій половині ХХ ст. при владі комуністичної партії видавала на християнсько-церковну тематику переважно антирелігійну літературу. Одним з представників цього напрямку був історик А.Новіцкі (Nowicki A. 1000 lat zatargow z papieżami. – Warszawa, 1950. – 239 s.). Його праця «1000 років конфліктів з папами» є виразним комуністичним поглядом на історію папства і його зв'язок з Польщею. Іншою такою працею, яка охоплює всю європейську арену церковних подій ХІІ століття, є дослідження С.Травковського (Trawkowski S. Miedzy herezia a ortodoksja. Rola społecz na premonstatesow w ХІІ wieku. – Warszawa, 1964. – 214 s.).

Із середньовічною церквою Норвегії можна ознайомитися у праці авторського колективу норвезьких істориків (Гелле К., Дюрвік С., Даніельсен Р., Говланд Е., Грьонлі Т. Історія Норвегії / Пер. з норв. Н. Іванчук, І. Сабор, М. Красавіна. – Львів: Літопис, 2001. – 335 с.).

Дослідження італійця П.Вілларі «Джироламо Савонарола» (Виллари П. Джироламо Савонарола и его время / Пер. с итал. – Репринт. изд. (1913). – М.: Ладомир, 1995. – 929 с.: ил.) містить відомості про середньовічне життя пап.

Коротку історію середньовічного західного християнства подано і в праці Нормана Дейвіса «Європа: історія» (Дейвіс Н. Европа: Історія / Пер.з англ. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.). Книга Жоржа Дюбі, видана у 1984 р. у Франції і через десять років перекладена російською (Дюби Ж. Европа в средние века / Пер. с фран. – Смоленск: Полиграмма, 1994. – 319 с.), також знайомить читача з історією середньовічного християнства. Але особливість цієї праці полягає в тому, що знайомство з історією відбувається шляхом вивчення християнської архітектури Заходу. Перед нами

постають собори, монастирі, абатства та інші архітектурні пам'ятки середньовічного християнства.

З 1990-х років почали з'являтися релігійні та історичні праці на тематику чернецтва з протилежного атеїстичному погляду. Однією з таких перекладених книг є «Історія ордену Тамплієрів» М.Мельвіля (Мельвиль М. История ордена Тамплиеров / Пер. с фран. Г.Ф.Цибулько. – СПб.: Евразия, 2000. – 415с.). Автор виклав повну історію рицарсько-чернечого ордену. Книга Мельвіля – одна з небагатьох, де автор намагався відтворити цю історію об'єктивно. Її виділяє глибина історичних екскурсів, прекрасне знання політичної ситуації, подій, умов життя і звичаїв епохи.

Французький історик Дж.Дом Дюбої висвітлив у своїй праці коротку історію чернечого ордену тамплієрів на території Франції (Dubois Dom J. Les ordres monastiques. – P., 1985. – 128 p.). А німець Р.Кутан уклав збірку документів та архівних матеріалів абатства Бенедиктинців XII століття (Kuithan R. Die Benediktinerabtei zwiefachen in der kirchen welt des 12. Jahrhunderts: Diss. – Münster, 1997. – 313 s.). У цій збірці є такі документи, як коментарі пап, архієпископів та єпископів, календарні записи, книга зобов'язань ченців, середньовічні рукописи тощо.

Англієць Дж. Томас Розенталь у праці «Підготовка еліти: англійські єпископи в XV столітті» (Rosenthal J.T. The training of an Elite Group: English bishops in the fifteenth century. – Philadelphia, 1970. – 54 p.) дослідив кар'єру 79-ти єпископів, які займали діоцезії протягом 1399–1485 рр. у Англії. У цій книзі автор здійснив історичний аналіз і з'ясував обставини кар'єрного зростання єпископів.

Польські вчені Г.Вас та М.Дервіч також досліджували середньовічне чернецтво. Зокрема Г.Вас працював над історією францисканських монастирів XIII-XVI століть у слазких та горнолужицьких землях (Was G. Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i gornoluzycyckich XIII-XVI wieku. – Wrocław, 2000. – 191 s.). Крім висвітлення відносин між монастирями та місцевою спільнотою, автор подає перелік усіх францисканських монастирів на цих землях. М.Дервіч здійснив дослідження про бенедиктинські монастирі середньовічної Європи та Польщі (Derwich M. Monastycyzm benedyktynsky w sreniowiecznej Europe i Polsce: Wybrane problemy. – Wrocław, 1998. – 410 s.). У цій праці автор описав бенедиктинський рух у кожній європейській країні.

У серії історичних праць видавництва Оксфордського університету під редакцією Джонатана Райлі-Сміта авторський колектив британських учених видав у 1995 році монографію «Історія хрестових походів» (История крестовых походов / Пер. с англ. Е.Дорман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. – 495 с.), де рух хрестоносців розглядається в найрізноманітніших аспектах: описуються ідеї апологетів, настрої трубадурів та поетів, світогляд самих учасників хрестових походів, ставлення мусульман до християнської священної війни, приділяється увага і практичним – юридичним, фінансовим, організаційним питанням, котрі доводилось вирішувати організаторам походів. Крім того, у книзі присвячено немало сторінок мистецтву та архітектурі, створеними хрестоносцями, а також військово-чернечим орденам. Не обділена увагою також тема пізніх хрестових походів, включаючи історію військово-чернечих орденів у XVI-XVIII ст.

Цікаве історичне дослідження в дусі кінця XX ст. здійснив французький історик, представник школи Аналів, Жан-Клод Шмітт (Шмітт Ж.-К. Сене жести на середньовічному Заході. – Харків: ОКО, 2002. – 640 с.: іл.). У праці висвітлюється питання жестикуляції, міміки та рухів у житті білого та чорного духовництва середньовічної Європи; докладно описується ритуальна обрядовість, способи молитов, меса, релігійні малюнки та літургійні драми, педагогіка жестів, нова літургійна культура, танці в церквах тощо.

Серед праць західних учених XX ст. існує чимала бібліографія періоду Реформації, Контрреформації та діяльності протестантів.

Короткий виклад європейської Реформації зробив на початку XX ст., А.Г.Вульфюс (Вульфюс А. Религия, церковь и реформация. – Петербург, 1922. – 39 с.). Але одним із найповніших досліджень Реформації стала праця англійського професора Оуена Чедвіка «Реформація» (Chadwick O. The reformation. – N.Y. etc.: Pugin books, 1990. – 463 p. – (The penguin history of the church. – Vol. 3)), де автор аналізує період, що передував Реформації, а також розглядає особи Кальвіна і Лютера, радикалів Реформації, Контрреформацію і зв'язок Реформації із життям католицької церкви.

Історію протестантизму написав і видав у 1987 р. в Парижі французький історик Ж.Бауберо (Banberot J. Historie du

protestantisme. – P.: Presses univ. De France, 1987. – 128 p.). У цьому невеликому дослідженні подано основну інформацію про протестантські течії Європи, окремі розділи присвячені французькому протестанському руху. В.Дюран у книзі «Революція релігії» приділив особливу увагу німецькій, англійській та французькій Реформації. Окрему історію англійської Реформації докладно описав англійський науковець А.Г.Дікенс (Dickens A.G. The English reformation. – Lnd.; Glasgow: Collins, 1971. – 511 p.).

У книзі «Держава – Церква – Індивідуум у правовій історії Австрії між реформацією і революцією» австрійський історик І.Кампл (Campl I. Staat – Kirche – Individuum in der Rechtsgeschichte Österreichs zwischen reformation und revolution. – Wien etc.: Bohlau, 1984. – XIV, 229 s.) торкається періоду розвитку Реформації на австрійських землях, а також подає інформацію про майнові справи церкви.

Загалом наукові розвідки високого рівня з історії західної середньовічної церкви у ХХ ст. опубліковані багатьма європейськими і неєвропейськими мовами. У річній бібліографії, яку подає «Журнал церковної історії» (Revue d'histoire ecclesiastique), за п'ять років зафіксовано 7254 назви, з них 40% так чи інакше належать до тематики середньовічної церкви [63, с.11-12]. Тим часом творів, перекладених українською чи російською мовами, небагато. Малодоступні для нас і більшість праць іноземними мовами.

2.2. Християнська церква в російській та радянській науковій думці

Православна Російська імперія та атеїстичний Радянський Союз були тими чинниками, які не сприяли дослідженням середньовічної історії католицької церкви. У Російській імперії, за потреби, перекладали західних авторів, а в СРСР писали лише з точки зору наукового атеїзму, тому ґрунтовних історичних праць на християнсько-релігійну тематику було мало. Видання релігійно-історичної літератури поживавилось після падіння комуністичного режиму. Але через брак матеріальних ресурсів і відсутність сформованих церковних істориків та шкіл основна маса виданих на цю тему книг є або репринтними виданнями

праць кінця XIX – початку XX ст., або перекладами європейських та американських авторів. Тим часом праці російських та радянських дослідників становлять більшу частину фондів вітчизняних бібліотек. Розглядаючи спадщину російської наукової думки, варто згадати насамперед праці А.Вязигіна (Вязигин А. Очерки из истории папства в XI веке. – СПб., 1898. – 300 с.) та В.П.Бузескула (Бузескул В. Новое исследование по истории папства в XI веке. – СПб., 1899. – 38 с.). У праці А.Вязигіна зображується тісний зв'язок історичної доби із церквою і папством. Церковна історія XI ст. розкривається через особи пап Григорія VI, Лева IX і короля Генріха III, розкривається протистояння і взаємовплив світської і духовної влади. Праця Бузескула є критикою на дослідження Вязигіна. Критика досить детальна і ґрунтовна, яка загалом позитивно оцінює це дослідження. Звертається увага на перегляд А.Вязигінім історичної ролі деяких наближених до пап осіб, а також самих пап в XI ст.

Магістр богослов'я, священник І.Арсеньєв видав свою працю у 1909 р. (Арсеньев И От Карла Великого до реформации: историческое исследование о важнейших реформационных движениях в Западной церкви в течении восьми столетий. – Т.1. – М., 1909. – 222 с.). Історичне дослідження про найважливіші реформаційні рухи в Західній церкві впродовж восьми століть зводиться до вивчення єретичних та сектантських напрямків католицької церкви. З критичної точки зору православного священника аналізується походження і діяльність катарів, вальденсів, маніхейства, прослідковується наявність постійних розколів і непорозумінь у житті західної церкви від часів Карла Великого і до Реформації.

Праця Є.І.Смирнова (Смирнов Е.И. История христианской церкви: 1453 – начало XX века. – Репринт. изд. (1891). – Полтава: Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2002. – 193 с.) видана і затверджена Священним Синодом Російської православної церкви як підручник для духовних семінарій. Недоліком цього видання є те, що історія церкви розглядається лише з 1453 р., тому тут подається лише Реформація, Контрреформація, діяльність єзуїтів тощо.

Процесуальна діяльність середньовічних католицьких церковних судів щодо процесів над тваринами докладно

розглядається у праці Я.Канторовича (Канторович Я. Процессы против животных в средние века. – СПб.: Изд. Юрид. б-ки. – 1897. – 58 с.). Видана книга є дослідженням не лише в галузі історії церкви, але й історії церковного права.

Цікавою і ґрунтовною працею у дослідженні середньовічного чернецтва Європи є монографія К.А.Іванова (Иванов К. Средневековый монастырь и его обитатели. – 2-е изд.-е. – СПб., 1902. – 200 с.). Вона була видана двічі: спочатку у 1895 р., а потім, дещо доповнена ілюстраціями, у 1902 р. Проте у названій праці досліджується лише чернецтво одного середньовічного ордену – бенедиктинського. Зміст роботи характеризує у вступі сам автор: «Люди, що мають однобокий упереджений погляд на середньовічне чернецтво, чекають від цієї книги перш за все докладних розповідей про негативні сторони чернецтва, про його зловживання і невігластво. Інакше дивиться на це автор. Велике культурне значення чернецтва, визнане всіма, полягає не в його негативних, але у позитивних сторонах. Показати ці позитивні сторони, з'ясувати заслуги чернецтва як історичної інституції, його заслуги в галузі людської культури і є метою цих нарисів. Чернецтво, як людська інституція, повинне було впасти і впало, краще сказати, пережило цілий ряд падінь, але принесені ними заслуги зробились надбаннями історії, а тому і підлягають не однобокому і пристрастному, але об'єктивному історичному розгляду. Взявши до уваги переважаюче культурне значення бенедиктинського ордену, автор зосереджує увагу своїх читачів виключно на ньому, до того ж має на увазі лише період часу з VI по XIII століття [44, с.1-2]».

З-поміж досліджень чернечих орденів виділяється робота С.Котляревського (Котляревский С. Францисканский орден и римская курия в XIII и XIV вв. – М., 1901. – 390 с.). Автор висвітлює історію виникнення францисканського ордену та його відносини з папством вказаного періоду. У праці на значному фактологічному матеріалі показано розвиток і зростання соціально-економічного і духовно-політичного впливу орденського інституту в Європі. У дослідженні використовуються окремі важливі джерела з історії орденів, наводиться ряд цікавих оригінальних фактів, робиться спроба з'ясувати питання, пов'язані з безпосередніми функціями орденського інституту Західної церкви. Проте недостатньо критичний підхід до матеріалу,

відсутність чіткої послідовності та об'єктивності в аналізі історичних подій дещо знижує наукову цінність цієї роботи.

Невеликою книжкою вийшла в Санкт-Петербурзі критика вченого А.Беляєва на дослідження Р.Віппера (Беляев А. Буры и кальвинизм: По поводу книги Р.Виппера «Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве XVI в. в эпоху кальвинизма». – Сергиев-Посад. – 1901. – 32 с.).

Дослідження Л.П.Карсавіна (Карсавин Л.П. Культура средних веков. – К.: Символ-AirLand. – 1995. – 208 с.) належить швидше до праць з історії культури. Але через те, що середньовічна культура нерозривно пов'язана із християнством та зокрема церквою – вона може бути корисною у вивченні середньовічного християнства Європи. Середньовіччя автор розглядає як період IV-XIII ст.

Одним з найплідніших науковців у галузі історії церкви в російській та радянській науці був С.Г.Лозинський (1874–1945 рр.). Ще до 1917 р. вчений приділяв увагу історії католицизму, зокрема діяльності пап. У 1912 р. він підготував у якості редактора видання російською мовою працю американського вченого Г.-Ч.Лі, про яку вже зазначалося.

Розквіт таланту Лозинського-історика припадає на радянський період його життя. Він викладає у вищих начальних закладах країни, займається організаційною діяльністю, багато пише, перекладає. У 1930 р. виходить його атеїстична праця «Деяния Папы Римского» (М.: Безбожник, 1930. – 32 с.), а в 1934 р. – перший том з історії папства. С.Лозинський продовжував роботу над означеною тематикою й підготував матеріали до видання, але завершити дослідження не встиг.

Друге видання першого тому з'явилося у 1961 р., уже після смерті автора, у складі збірки творів С.Г.Лозинського, об'єднаних видавцями під загальною назвою «История папства». Третє видання цієї книги побачило світ у 1986 році (Лозинский С.Г. История папства. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 382 с.: ил.). Книга Лозинського написана з позицій історика-марксиста, який в основному викриває підступність, меркантильність і продажність папства. Але багатий фактичний матеріал дозволяє використовувати цю книгу як певне джерело інформації з історії церкви, зокрема і середньовічної.

Історію папства написав також радянський історик М.М.Шейман (Шейман М.М. Краткие очерки истории папства. – М., 1952. – 192 с.). Автор праці не ставив собі за мету послідовно і хронологічно дослідити історію папства. Прикметою цього видання є антирелігійна та антизахідна пропаганда в традиціях марксистської школи істориків. Шейман коротко звертає увагу на негативні (чи такі, що висвітлені негативно) періоди історії католицької церкви, особливо засуджує «мракобісся» церкви та папства Західної Європи.

Двотомна праця І.А.Кривелева (Кривелев И.А. История религий. – Т.1. – М.: Мысль, 1975. – 415 с.; Кривелев И.А. История религий. – Т.2. – М.: Мысль, 1976. – 423 с.) також написана істориком марксистської школи. Середньовічному періоду присвячено більше сотні сторінок тексту. Коротко переказано історію папства, інквізиції, чернечих орденів, хрестових походів, Реформації та всіх ключових моментів середньовічної західної церкви Європи.

Ще однією книгою, у якій описано середньовічний період католицької церкви на засадах наукового атеїзму, стала праця доктора історичних наук С.А.Токарева (Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1986. – 576 с.). Книга видана в бібліотеці атеїстичної літератури і витримала чотири видання. Короткі загальноісторичні відомості із церковного середньовіччя Заходу можна знайти також у колективній праці «Світові релігії» (Алов А.А., Владимиров Н.Г., Овсиенко Ф.Г. Мировые религии. – М.: Препор, 1998. – 480 с.), де вже відсутні оцінки з точки зору атеїстичної пропаганди.

З-поміж пострадянської літератури на особливу увагу заслуговує двотомник професора В.Задворного (Задворный В.Л. История Римских Пап. – Т. 1. – М., 1995.; Задворный В.Л. История Римских Пап. – Т. 2. – М., 1997. – 198 с.). Ця книга підготовлена в «Греко-латинському кабінеті» Ю.А.Шичалина і видана Коледжем католицької теології ім. св. Фоми Аквінського в Москві. Перший том праці висвітлює початковий період історії римської кафедри, який закінчується початком середньовіччя. Другий том описує історію пап від кінця V і до кінця VI ст. Особливістю праці В.Задворного є те, що вона містить історії життя всіх пап зазначеного періоду, а також тексти (особливо ними наповнений другий том) творів пап мовою оригіналу з паралельним перекладом на російську мову.

Сучасний релігійний науковець, викладач духовної академії В.Рожков, видав для студентів курс лекцій з історії Римо-Католицької церкви (Рожков В. Очерки по истории римско-католической церкви: курс лекций, прочит. для студ. 3-го курса Моск. Духов. Академ. – Ч.1. – М.: Колокол, 1994. – 304 с.). У цьому томі оглядово подається церковна історія від початків католицької церкви до нового часу. Праця викладена з точки зору релігійного історика й розрахована на студентів богословських факультетів та всіх, хто цікавиться релігійною історією.

У монографії С.Л.Плешкової (Плешкова С.Л. Французская монархия и церковь (XV – середине XVI в.). – М., 1992. – 171 с.) розглядається стан французької (галіканської) церкви в умовах формування абсолютної монархії. Аналізується церковна політика корони в контексті французької Реформації. Автор використовує законодавчі акти, рішення церковних соборів, звіти папських нунцій у Франції, трактати французьких правників та інші матеріали, подає історію діяльності деяких католицьких орденів Франції у XV ст.

У дослідженні проблеми хрестових походів досить плідно попрацював М.А.Заборов (Заборов М.А. Папство и крестовые походы. – М., 1960. – 263 с.; Заборов М.А. Крестоносцы и их походы на Восток. – М., 1962. – 162 с.; Заборов М.А. Введение в историографию крестовых походов латинская хронография (XI-XIII вв.). – М.: Наука, 1966. – 381 с.; Заборов М.А. Историография крестовых походов (XV-XIX вв.). – АН СССР. Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1971. – 388 с.). Праці М.Заборова належать до радянської історіографії, але цінність їх беззаперечна, оскільки дослідник опрацював великий фактологічний матеріал середньовічної доби. Варта уваги також історія хрестових походів С.В.Близнюка (Близнюк С.В. Крестоносцы позднего средневековья. – М., 1999. – 231 с.).

Дослідження з історії інквізиції в радянський час підготував І.Григулевич (Григулевич И. Инквизиция. – М., 1985. – 315 с.). Праця насичена фактами злочинів і шахрайства католицького суду.

Про церковний орден тамплієрів та боротьбу з ним короля й інших світських монархів, про Варфоломійську ніч, різні інтриги й таємниці середньовічної історії написав Є.Б.Черняк (Черняк Е.Б.

Тайны Франции: заговоры, интриги, мистификации. – М.: Остожье, 1996. – 511 с.).

Російська дослідниця Р.Ю.Печнікова (Печникова Р.Ю. Мальтийский орден в прошлом и настоящем. – М.: Наука, 1990. – 175 с.) видала історичний нарис з елементами літературно-художнього і публіцистичного оповідання про духовно-рицарський орден госпітальєрів. Тут зображуються не лише історичні події ордену, його участь у хрестових походах і т.ін., але й соціальні аспекти еволюції ордену, його роль в історії Європи і мусульманського Середземномор'я від часу виникнення ордену в XII ст.

Окремі питання історії протестантизму, висвітлені в праці В.І.Гараджі (Гараджа В.И. Протестантизм. – М., 1971. – 137 с.), де коротко показано виникнення і розвиток протестантського руху в Європі.

Дослідження історії баптизму належить Л.Н.Митроніну (Митронин Л.Н. Баптизм: история и современность: философско-социологические очерки. – СПб., 1997. – 477 с.). У книзі характеризується роль християнства в становленні європейської культури, історико-культурне значення протестантизму і його сектантських різновидностей як здійснення «прогресу в свідомості свободи», виникнення баптизму в Англії і США тощо. Спеціальні розділи присвячені видатним християнським мислителям (Августину, М.Лютеру, Ж.Кальвіну, Менно Сімонсу та ін.). Унаписах широко використані архівні та рукописні матеріали.

Широко представлені в радянській історіографії антиєзуїтські історичні дослідження. Завданням книг різних авторів є одна мета – зображення єзуїтства як вияву найбільш похмурої католицької реакції в минулому і сучасному. Такими є праці Д.Е.Міхневича (Михневич Д. Очерки из истории католической реакции (иезуиты). – М., 1953. – 312 с.), І.Ю.Бончковського (Бончковский И.Ю. Отцы иезуиты: атеистические очерки. – М.: Детская литература, 1975. – 143 с. – ил.), Л.Н.Великовича (Великович Л.Н. Черная гвардия Ватикана. – М.: Мысль, 1985. – 271 с.).

У цілому російську та радянську історіографію середньовічної церкви можна умовно розділити на три частини. Перша – це дореволюційна історіографія Російської імперії (до

1917 року). Друга (найбільша за кількістю праць) – радянська (1917–1991 рр.). І третя – пострадянська (сучасна російська), яка значною мірою залишається тенденційною в оцінках багатьох явищ і подій.

2.3. Середньовічна церква у працях вітчизняних дослідників

Вітчизняних істориків середньовічної християнської церкви небагато. Протягом XIX-XX ст. історіографія середньовічної церкви в Україні фактично не розвивалась. Науковий потенціал зосереджувався в Москві, де формувалася радянська школа медієвістики.

Лише зі здобуттям незалежності Україна розпочала формувати власну історичну школу в галузі церковної історії. Між тим, історія Римо-Католицької церкви (особливо середньовічного періоду) вітчизняними вченими ще недостатньо досліджена.

Серед україномовних видань з історії середньовічної церкви можна виділити працю українського вченого З.Бичинського (Бичинський З. Історія і суть протестантизму. Нарис. – Піттсбург. – 1911. – 197 с.). Протестант за віросповіданням, З.Бичинський описує часи, що передували Реформації, як найвищу владу римського папства, яке в гонитві за грішми морально занепало. Він наводить приклади морального розладу церкви за час правління пап Климентія VI, Івана XXIII, Інокентія VIII, Александра VI, Юлія II [9, с.8-9]. Далі автор описує Реформацію Лютера, Цвінглі і Кальвіна, підкреслюючи, що новоутворені релігійні секти такі, як «Браття спільного життя», «Приятелі Бога», «Катари», «Вальденси» не мають нічого спільного з протестантизмом. У книзі кожному з названих протестантських лідерів присвячено по розділу, де докладно розповідається про життя, діяльність та обставини смерті борців за відродження і Реформацію церкви; описуються протистояння католицької церкви та протестантів, релігійні війни. Хоча праця написана з точки зору протестанта і не містить повного об'єктивного огляду протестантського руху, але цілком може претендувати на одну з версій історії Реформації.

Відверто в антикатолицькому дусі написана праця В.Кудрина (Кудрин В. Маловідоме з історії Римської Церкви і

римських папів. – Т.1. – Вінніпег, Манітоба: Видавнича спілка Еклезія, 1959. – 220 с.). Автор є православним християнином. Під конфесійним впливом він пристрасно викриває все найгірше з історії католицької церкви.

Дані різного характеру з історії середньовічної церкви містяться у посібниках і підручниках з релігієзнавства, наприклад у підручнику С.Головащенко (Головащенко С. Історія християнства: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.) Середньовіччю присвячена одна лекція і додаткові матеріали з повним переліком і коротким описом всіх орденів католицької церкви. З цієї книги можна дізнатись: про суперництво Риму і Константинополя у церковних справах, про поділ 1054 р. і його передумови та наслідки; про папоцезаризм, інститут папства як суспільно-політичний чинник; про зміцнення папської влади в римській церкві; про хрестові походи, систему врядування римської церкви в середні віки; про західне чернецтво; про католицькі школи та університети; про боротьбу церкви за духовну монополію; про ксенофобію, походи проти еретиків, інквізицію; про кризу католицької церкви у передреформаційну епоху (XIV-XV ст.); про Реформацію та Контрреформацію, Тридентський собор; про орден єзуїтів і реформу католицької церкви; про збройну боротьбу католиків з протестантами і розподіл релігійного впливу.

Сучасний український учений Б.М.Бондарюк видав чимало своїх історичних наукових робіт з висвітлення середньовічних чернечих орденів католицької церкви (Бондарюк Б.М. Васильєва В.В. Розвиток католицьких чернечих орденів в XIII-XVI ст. та етапи їх впровадження в інфраструктуру феодального ладу / Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – 25с.; Бондарюк Б.М. Виникнення та розвиток католицьких чернечих орденів Європи у VI-XVI ст.: Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.03 / НАН України, Ін-т укр. архітектури та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1995. – 23с.; Бондарюк Б.М. Сутність та соціальна база формування орденських чернечих корпорацій Європи у VI-XIII ст. – Укр. пед. ін-т ім. М.П.Драгоманова: Ін-т історії НАН України. – К., 1995. – 30 с.). У першій із названих робіт розглядаються деякі аспекти розвитку католицьких чернечих орденів Західної Європи у період розвинутого феодалізму. Особлива увага приділяється етапам впровадження орденського

інституту в інфраструктуру суспільства середньовічної держави, які безпосередньо пов'язані з загальним процесом розповсюдження чернечих корпорацій XIII-XVI ст. на європейському континенті.

Окремі сторінки історії середньовічної церкви Франції подано в статті Алли Лазаревої (Лазарева А. Церква. Франція. Епохи // Людина і світ. – 1996. – №10. – С. 8-11.). Автор оглядово подає відомості про утвердження християнства у Франції, а також список визначних пап-французів та духовних діячів Франції, які сприяли зміцненню католицького християнства в країні.

Питання церковного розколу 1054 р. дослідила кандидат філософських наук Мар'яна Нікітенко (Нікітенко М. Велика схизма 1054 року // Людина і світ. – 2001. – №2-3. – С. 2-8.). У статті аналізується виникнення церковного розколу та подається історичний перебіг подій, що передували цьому. Деякі історичні відомості, ілюстрації, статистичні дані та картографічні матеріали середньовічної церкви містяться в колективній праці (Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій: Навч. посібн. – К.: АртЕк, 1999. – 503 с.: іл; картосхеми).

2.4. Конфесійні інтерпретації: погляди католиків, протестантів і православних на Реформацію

Зазвичай дослідження в межах історіографії здійснюються двома етапами: спочатку за допомогою традиційних або новітніх методів вивчають той чи інший історичний період, а потім послідовно розглядають різноманітні його історичні описи, які при цьому самі виступають об'єктом вивчення. Цей метод дозволяє зберегти дистанцію стосовно об'єкта, що відповідає фаховому рівню історика.

Така дистанція дозволяє оцінити ідеологічний та психологічний коефіцієнти, що позначилися на концепції, яку розглядає історик. Бувають випадки, коли такі обставини майже цілком визначають інтерпретацію подій.

Прикметою таких інтерпретацій є велика полеміка між католиками та протестантами, що почалася у XVI ст. Найбільш яскравим прикладом цього є Магдебургські Центурії, складені відповідно до лютеранського розуміння історії. Флацій Іллірик,

перу якого належала ця компіляція, вправявся з роботою на високому рівні. У такій ситуації контрудар з боку католицької реформи не забарився. «Annales ecclesiastici» кардинала Баронія насправді є відповіддю на виклик центурианців, спростуванням церковної історії, написаної з позицій протестанської аксіоматики [4, с.28-29].

Ерл Кернс історію церкви викладає з протестантської точки зору. Він називає наступні причини Реформації.

По-перше, небажання середньовічної римської католицької церкви сприйняти реформи, запропоновані містичами Вікліфом і Гусом, лідерами реформаторських соборів і гуманістами. По-друге, виникнення національних держав, що заважало папським претензіям на всезагальну владу. По-третє, поява середнього класу, який виступив проти непомірного збагачення папства.

Виникнення протестантизму як суто антикатолицької реакції розглядається багатьма іншими дослідниками, які використовували конфесійну (протестантську чи православну) риторику, зокрема: Н.Карсев (Карсев Н. История Западной Европы в новое время. – Т.1: История XVI-XVII веков: реформационное движение и католическая реакция. – СПб., – 1898. – 620с.; Карсев Н. История Западной Европы в новое время. – Т.2: История XVI-XVII веков: реформационное движение и католическая реакция. – СПб., – 1898. – 350с.), Ф.Бецольд (Бецольд Ф. История реформации в Германии. – Т.1. – СПб.: Изд. П.Ф.Пантелеева, 1900. – 534 с.), А.Беляев (Беляев А. Буры и кальвинизм: По поводу книги Р.Виппера Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве XVI в. в эпоху кальвинизма. – Сергиев-Посад, – 1901. – 32 с.), З.Бичинський (Бичинський З. Історія і суть протестантизму. Нарис. – Піттсбург, – 1911. – 197 с.), І.Арсеньєв (Арсеньєв И. От Карла Великого до реформации: историческое исследование о важнейших реформационных движениях в Западной церкви в течении восьми столетий. – Т.1. – М., 1909. – 222 с.).

Леопольд Ранке (Ранке Л. Римские папы. Их церковь и государство в XVI и XVII столетиях. – Кн. V и VI. – СПб., 1869. – 549 с.) використовує у своїй праці таке означення Реформації: «Німеччина зробила безсмертну послугу поновленням християнства у більш чистому вигляді, ніж воно було в перші століття, поновленням істинної релігії [79, с.101]».

У передмові до книги Чарльза Берда (Бэрд Ч. Реформация XVI века в её отношении к новому мышлению и знанию. – СПб.: Изд-во Поповой, – 1897.) зазначається: «Релігійна реформація 16-го століття має у найвищому ступені важливе значення для Західної Європи взагалі і, зокрема, в житті окремих країн. Реформація вплинула на все культурне життя, і в зв'язку з нею, в залежності від неї і під її прапорами відбулась ціла низка політичних і соціальних потрясінь [6, с.5-6]».

Про значення Реформації говорить у своїй праці А.Міллер (Миллер А. История христианской церкви. Т.1. – Ужгород: Благая Весть, 2000. – 698 с.; Миллер А. История христианской церкви. Т.2. – Ужгород: Благая Весть, 2000. – 717 с.). Він викриває занепад папства: «Будівельним камінням цієї будівлі [папства] були зверхність, безсоромна брехня, любов до ідолопоклонства і ненаситна жадоба панування [67, с.442]».

А.Г.Вульфйус (Вульфйус А. Религия, церковь и реформация. – Петербург: Асаоетиа, 1922. – 39 с.) використовує наступну риторичку щодо Реформації: «Передова і направляюча сила реформації знаходиться, таким чином, в суспільстві...[22, с.19]».

Дж.Янг (Янг Дж. Христианство / Пер. с англ. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 384 с.: ил.) про Реформацію зазначає: «Молодий Лютер висловив почуття багатьох людей, що розчарувалися в церкві, котра перегороджувала їм шлях до радісної і вільної віри в живого Бога. Існувала велика потреба в повторному відкритті істин Нового Заповіту [90, с.317]».

У той час, коли протестанти зображували велику, непереоціненну і визначну роль Реформації, католики дотримувались інших поглядів на це явище.

Так, Г.Бедуел зазначає: «Після потрясінь у релігійній і політичній сферах, зумовлених виступами Лютера, а пізніше Кальвіна, виникли умови для розвитку того, що можна було б назвати протестантськими реформаціями – саме у множині, бо вони настільки різні, що їх можна розглядати як антагоністичні...[4, с.114]». Далі вчений зауважує: «Справжній виклик ішов від групи людей, що впали у своєрідне сп'яніння від відчуття можливості вчинити те, чого століттями в бездіяльності прагнули Собори, святі й папи – перебудувати Христову Церкву до підвалин. Однак виклик реформи спричинив найбільший у всій історії латинської церкви розкол, що супроводжувався

нескінченною низкою війн та виголошенням анафем, взаємною нетерпимістю і потьмаренням розуму [4, с.115]». Такі інтерпретації історії реформаційного руху характерні для переважної більшості праць католицьких істориків. Прикладом православної інтерпретації цієї проблеми може слугувати точка зору православного вченого XIX століття Є.І.Смирнова (Смирнов Е.И. История христианской церкви: 1453 – начало XX века. – Репринт. изд. (1891). – Полтава: Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2002. – 193 с.). Він скептично ставиться до протестантського руху, але й гостро критикує католицьку церкву: «Загальне невдоволення римською церквою і прагненням до її перетворення, що проявлялося в західнохристиянському світі у XIV-XV століттях, вирішилось на початку XVI століття так званою реформацією [82, с.123]». Такі, у загальних рисах, конфесійні погляди на доволі неоднозначне явище – Реформація XVI ст.

* * *

Таким чином, загальний огляд праць з історії середньовічної християнської церкви дозволяє зробити певні висновки.

Зарубіжні і вітчизняні історики не є одноставними у визначенні періодизації середньовічної церкви Європи. Поняття «середньовічне християнство», як і багато інших спроб поділити історію на зручні для вивчення відрізки, виникло недавно і створене сучасними істориками. Люди, які жили між V і XV (XVI, XVII) ст. можливо й усвідомлювали якісь переміни, але не бачили істотного розриву між їхньою релігією та релігією первісних християн. Тому кожна сучасна історична школа користується своїми критеріями у визначенні періодизації середньовічної християнської церкви.

Основна сукупність історичних праць з цієї проблематики належить західноєвропейським ученим. По-перше, це зумовлено відсутністю у Західній Європі протягом XX ст. будь-яких заборон на об'єктивне вивчення історії церкви. По-друге, історія західної (Римо-Католицької та протестантської) церкви є власною історією західноєвропейських країн, а тому закономірно відображена найбільшою частиною досліджень.

Більшість дослідників належать до релігійних організацій та церков (протестанти, католики), а тому часто в їхніх

інтерпретаціях страждає об'єктивність. Люди, котрі зацікавлені у вивченні певного історичного періоду, можуть досить ґрунтовно провести дослідження цього періоду, але разом з тим існує загроза пристрасного ставлення до історичного минулого під впливом власних бачень та переконань. Таке часто спостерігається у працях пастирів, священиків, у підручниках для студентів-богословів.

У працях радянських дослідників через антирелігійну політику держави і засудження західноєвропейського світогляду відсутній об'єктивний розгляд історичного процесу. Загалом радянська церковна історіографія має викривальний, антизахідний і антицерковний характер.

Особливістю досліджень є те, що російська та марксистська історичні школи визначали для пап головну роль у появі й розвитку церковної організації, керівниками якої вони були.

Фундаментальних праць, які б охоплювали все європейське християнське Середньовіччя, мало (а ті, що є, мають більш оглядовий характер). Натомість історичні праці спеціалізуються за більш короткими періодами або явищами середньовічної доби (інквізиція, хрестові походи, чернечі ордени, Реформація, єзуїти тощо). Основною причиною такого підходу є сучасна особливість вивчення історії шляхом вузької спеціалізації. У ХХ ст. праця історика виявилася розділеною між спеціалістами різних профілів.

Більшість конфесійних істориків у своїх дослідженнях схильні підтримувати лише точку зору власної церкви, не оголошуючи позицій усіх сторін, але в сучасній добі вони починають схилятися до більш толерантних історичних висновків щодо опонентів. Це зумовлено, очевидно, екуменічними процесами в сучасному християнстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. **Академічне** релігієзнавство: Підручник. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. **Алов А.А., Владимиров Н.Г., Овсиенко Ф.Г.** Мировые религии. – М.: Преор, 1998. – 480 с.
3. **Арсеньев И.** От Карла Великого до реформации: историческое исследование о важнейших реформационных движениях в Западной церкви в течении восьми столетий. – Т.1. – М., 1909. – 222 с.
4. **Бедуел Г.** Історія Церкви / Пер.з фран. – Львів: Свічадо, 2000. – 296 с.
5. **Беляев А.** Буры и кальвинизм: По поводу книги Р.Виппера Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве XVI в. в эпоху кальвинизма. – Сергиев-Посад, 1901. – 32 с.
6. **Берд Ч.** Реформация XVI века в её отношении к новому мышлению и знанию / Пер. Е.А.Звягинцева. – СПб., 1897. – 362 с.
7. **Бердяев Н.** Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – 175 с.
8. **Бецольд Ф.** История реформации в Германии. – Т.1. – СПб.: Изд. П.Ф.Пантелеева, 1900. – 534 с.
9. **Бичинський З.** Історія і суть протестантизму. Нарис. – Піттсбург, 1911. – 197 с.
10. **Близнюк С.В.** Крестоносцы позднего средневековья. – М., 1999. – 231 с.
11. **Бондарюк Б.М. Васильєва В.В.** Розвиток католицьких чернечих орденів в XIII-XVI ст. та етапи їх впровадження в інфраструктуру феодального ладу / Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – 25с.
12. **Бондарюк Б.М.** Виникнення та розвиток католицьких чернечих орденів Європи у VI-XVI ст.: Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.03 / НАН України, Ін-т укр. архітектури та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1995. – 23с.
13. **Бондарюк Б.М.** Сутність та соціальна база формування орденських чернечих корпорацій Європи у VI-XIII ст. – Укр. пед. ін-т ім. М.П. Драгоманова, Ін-т історії НАН України. – К., 1995. – 30 с.
14. **Бончковский И.Ю.** Отцы иезуиты: атеистические очерки. – М., 1975. – 143 с. – ил.

15. **Бренсон Р.** Краткая история Баптистской церкви со времён Иисуса Христа до наших дней. – О., Б.г. – 15 с.
16. **Бузескул В.** Новое исследование по истории папства в XI веке. – СПб., 1899. – 38 с.
17. **Буткевич Т.** О миссии католической и протестантской. – СПб., 1907. – 158 с.
18. **Вайнштейн О.Л.** Историография средних веков. – М.–Л., 1940. – 565 с.
19. **Великович Л.Н.** Черная гвардия Ватикана. – М.: Мысль, 1985. – 271 с.
20. **Виллари П.** Джироламо Савонарола и его время / Пер. с итал. – Репринт. изд. (1913). – М.: Ладомир, 1995. – 929 с.: ил.
21. **Винтер Э.** Папство и царизм / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1964. – 533 с.
22. **Вульфюс А.** Религия, церковь и реформация. – Петербург: Асаоетиа, 1922. – 39 с.
23. **Вязигин А.** Очерки из истории папства в XI веке. – СПб., 1898. – 300 с.
24. **Гараджа В.И.** Протестантизм. – М., 1971. – 137 с.
25. Где истинная церковь? Сведения о ересьях и сектах. – Почаев: Типография Почаевской Лавры. – 64 с.
26. **Гелле К., Дюрвик С., Даниельсен Р., Говланд Е., Грьонли Т.** История Норвегии / Пер. з норв. Н. Иванчук, І. Сабор, М. Красавіна. – Львів: Літопис, 2001. – 335 с.
27. **Гергей Е.** История Папства / Пер с венгр. – М.: Республика, 1996. – 463 с.
28. **Головащенко С.** История христианства: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
29. **Григулевич И.** Инквизиция. – М., 1985. – 315 с.
30. **Гризингер Т.** Иезуиты. Полная история их явных и тайных деяний от основания ордена до настоящего времени / Пер. со 2-го нем. изд. – СПб.: Лань, 1999. – 575 с. – (Мир культуры истории и философии).
31. **Губер Ж.** Иезуиты: Их история, учение, организация и практическая деятельность в сфере общественной жизни, политике и религии. – СПб., 1898. – 320 с.
32. **Дейвис Н.** Европа: История / Пер.з англ. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.
33. **Дементьев Г.** Введение реформации в Швеции. – СПб.,

1892. – 197 с.

34. **Добиаш-Рождественская О.А.** Церковное общество Франции в XIII-м веке. – Ч.1. – Петербург, 1914. – 164 с.

35. **Дюби Ж.** Европа в средние века / Пер. с фран. – Смоленск: Полиграмма, 1994. – 319 с.

36. **Жебарь Э.** Мистическая Италия. Очерк из истории возрождения религии в средних веках / Пер. с фран. – СПб., 1900. – 333 с.

37. **Жилюк С.І.** Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні. – Житомир: Полісся, 2000. – 164 с.

38. **Заборов М.А.** Введение в историографию крестовых походов латинская хронография (XI-XIII вв.). – М.: Наука, 1966. – 381 с.

39. **Заборов М.А.** Историография крестовых походов (XV-XIX вв.). – АН СССР. Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1971. – 388 с.

40. **Заборов М.А.** Крестоносцы и их походы на Восток. – М., 1962. – 162 с.

41. **Заборов М.А.** Папство и крестовые походы. – М., 1960. – 263 с.

42. **Задворный В.Л.** История Римских Пап. – Т. 1. – М., 1995. – 213 с.

43. **Задворный В.Л.** История Римских Пап. – Т. 2. – М., 1997. – 198 с.

44. **Иванов К.** Средневековый монастырь и его обитатели. – 2-е изд. – СПб., 1902. – 200 с.

45. **Историография** истории нового времени стран Европы и Америки. – М., 1968. – 461 с.

46. **Историография** новой и новейшей истории стран Европы и Америки. – М., 2000. – 435 с.

47. **История** католической церкви: Учебник для школ и гимназий. – Львов, 1875. – 102 с.

48. **История** крестовых походов / Пер. с англ. Е.Дорман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. – 495 с.

49. **Канторович Я.** Процессы против животных в средние века. – СПб., 1897. – 58 с.

50. **Карсавин Л.П.** Культура средних веков. – К.: Символ-AirLand, 1995. – 208 с.

51. **Карсев Н.** История Западной Европы в новое время. –

Т.1: История XVI-XVII веков: реформационное движение и католическая реакция. – СПб., 1898. – 620 с.

52. **Карсев Н.** История Западной Европы в новое время. – Т.2: История XVI-XVII веков: реформационное движение и католическая реакция. – СПб. – 1898. – 350 с.

53. **Католицизм** и православие в средние века. – М., 1991. – 176 с.

54. **Кернс Е.** Дорогами христианства: История церкви. – М.: Протестант, 1992. – 415 с.

55. **Костельник Г.** Апостол Петро і Римські папи або догматичні підстави папства. – Львів, 1945. – 54 с.

56. **Котляревский С.** Францисканский орден и римская курия в XIII и XIV вв. – М., 1901. – 390 с.

57. **Крывелев И.А.** История религий. – Т.1. – М.: Мысль, 1975. – 415 с.

58. **Крывелев И.А.** История религий. – Т.2. – М.: Мысль, 1976. – 423 с.

59. **Кудрин В.** Маловідоме з історії Римської Церкви і римських папів. – Т.1. – Вінніпег, Манітоба: Видавнича спілка Еклезія, 1959. – 220 с.

60. **Лазарсва А.** Церква. Франція. Епохи // Людина і світ. – 1996. – №10. – С. 8–11.

61. **Ли Г-Ч.** История инквизиции в средние века. – Т.1. – СПб.: Брокгауз и Ефрон, 1911. – 560 с.

62. **Ли Г-Ч.** История инквизиции в средние века. – Т.2. – СПб.: Брокгауз и Ефрон, 1912. – 598 с.

63. **Лінч Д.Г.** Середньовічна церква. Коротка історія / Пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – 492 с.

64. **Лозинский Г.** Деяния Папы Римского. – М.: Безбожник, 1930. – 187 с.

65. **Лозинский С.Г.** История папства. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 382 с.: ил.

66. **Мельвиль М.** История ордена Тамплиеров / Пер. с фран. Г.Ф.Цибулько. – СПб.: Евразия, 2000. – 415 с.

67. **Миллер А.** История христианской церкви. – Т.1. – Ужгород: Благая Весть, 2000. – 698 с.

68. **Миллер А.** История христианской церкви. – Т.2. – Ужгород: Благая Весть, 2000. – 717 с.

69. **Митронин Л.Н.** Баптизм: история и современность:

философско-социологические очерки. – СПб., 1997. – 477 с.

70. **Михневич Д.** Очерки из истории католической реакции (иезуиты). – М., 1953. – 312 с. – (Научно-популярная серия АН СССР).

71. **Мишо Г.** История крестовых походов. – М.: Алетея, 1999. – 308 с.

72. **Музей истории религии и атеизма.** Ленинград. История папства и инквизиции. Краткий справочник-путеводитель. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 83 с.

73. **Нікітенко М.** Велика схизма 1054 року // Людина і світ. – 2001. – №2–3. – С. 2–8.

74. **Ответы на 1140 вопросов о духовной жизни.** – Полтава: Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2001. – 239 с.

75. **Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любцева О.О.** Географія релігій: Навч. посібн. – К.: АртЕк, 1999. – 503 с.: іл; картосхеми.

76. **Печникова Р.Ю.** Мальтийский орден в прошлом и настоящем. – М.: Наука, 1990. – 175 с.

77. **Плешкова С.Л.** Французская монархия и церковь (XV – середине XVI в.). – М., 1992. – 171 с.

78. **Подоляк В.** Деякі питання з історії та ідеології баптизму (Стенограма лекції). – К., 1966. – 24 с.

79. **Ранке Л.** Римские папы. Их церковь и государство в XVI и XVII столетиях. – Кн. V и VI. – СПб., 1869. – 549 с.

80. **Ранович А.Б.** Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. – М.: Политиздат, 1990. – 479 с. – (Б-ка атеист. лит.)

81. **Рожков В.** Очерки по истории римско-католической церкви: курс лекций прочит. для студ. 3-го курса Моск. Духов. Академ. – Ч.1. – М.: Колокол, 1994. – 304 с.

82. **Смирнов Е.И.** История христианской церкви: 1453 – начало XX века. – Репринт. изд. (1891). – Полтава: Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2002. – 193 с.

83. **Сперанский Н.** Ведьмы и ведовство: Очерки по истории церкви и школы в Западной Европе. – М., 1906. – 201 с.

84. **Сьюард Д.** Генрих V. – Смоленск: Русич, 1996. – 400 с. – (Тиранія).

85. **Токарев С.А.** Религия в истории народов мира. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1986. – 576 с.

86. **Чернышева О.В., Комаров Ю.** Церковь в скандинавских странах. – М., 1988. – 354 с.
87. **Черняк Е.Б.** Тайны Франции: заговоры, интриги, мистификации. – М.: Остожье, 1996. – 511 с.
88. **Шейман М.М.** Краткие очерки истории папства. – М., 1952. – 192 с.
89. **Шмітт Ж.-К.** Сенс жесту на середньовічному Заході. – Харків: ОКО, 2002. – 640 с.: іл.
90. **Янг Дж.** Христианство / Пер. с англ. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 384 с.: ил.
91. **Bakhuizen van den Bink J.N.** Traditio in de reformatie en het katholicisme in de zestiende ee uw. – Amsterdam, 1952. – 344.
92. **Banberot J.** Historie du protestantisme. – P.: Presses univ. De France, 1987. – 128 p.
93. **Beard Ch.** The reformation of the sixteenth century in its relation to modern thought and knowledge. – New impr. – Lnd.: Constable, 1927. – XV, 451 p.
94. **Campl I.** Staat – Kirche – Individuum in der Rechtsgeschichte Österreichs zwischen reformation und revolution. – Wien etc.: Bohlau, 1984. – XIV, 229 s.
95. **Chadwick O.** The reformation. – N.Y. etc.: Pugin books, 1990. – 463 p. – (The penguin history of the church. Vol. 3).
96. **Derwich M.** Monastycyzm benedyktynsky w sreniowiecznej Europe i Polsce: Wybrane problemy. – Wroclaw, 1998. – 410 s. – (Acta / Univ.Wratisl.).
97. **Dickens A.G.** The English reformation. – Lnd.; Glasgow: Collins, 1971. – 511 p.
98. **Dubois Dom J.** Les ordes monastiques. – P., 1985. – 128 p.
99. **Durant W.** La revolution religieuse. – P.: Cerde du bibliophile, 1963. – 519 p.
100. **Ehrhard A.** Das Mi Helatter und seine kirchliche Entwicklung. – Mainz u. München: Kirchheim. – 1908. – (4), 340 p.
101. **Eršil J.** Spravni a finanční vstahy avignonskeho papežství k českým zemím ve 3. čtvrtině 14. století. – Praha, 1959. – 140 s.
102. **Gardiner E.** The story of our religion. – Lnd., 1937. – Vol 1. From the foundation of the Church to the Flizabethan settlement. – A.D.29 to 1603 – VIII, 242 p.
103. **Gaussinp R.** L`a bhaye de la Chaise Dieu (1043–1518) L`abbaye en Auvergne et son rayonnement dans la Chretiente. These

pour le doctorat des lettres. – Paris, 1962. – 760 p.

104. **Görres J.** Das lutticher Domkapitel bis zum 14. Jahrhundert. 1 Teil. Inaugural dissertation... – Berlin, 1907. – 70 s.

105. **Kop F.** Vyvoj metropolitni pravomoci v cirkvi zapadni. Příspěvek k dějinám monarchického zřízení církevního. Díl. 2. – Praha, 1944. – 376 s.

106. **Kuithan R.** Die Benediktinerabtei zwiefachen in der kirchen welt des 12. Jahrhunderts: Diss. – Münster, 1997. – 313 s.

107. **Martin M.** The decline and fall of the Roman church. – N.Y.: Putnam, 1981. – 309 p.

108. **Neill S.** A history of Christian missions. – Lnd. etc.: Penguin books, 1986. – 528 p.

109. **Nowicki A.** 1000 lat zatargow z papiezami. – Warszawa, 1950. – 239 s.

110. **Priddy B.H.** Der reformierte mennonitische altreformierte und baptistische kirchenban in Ostfriesland von der reformation bis zum zweiten Weltkrieg: Diss. – Münster, 1984. – 324 s.

111. **Rosenthal J.T.** The training of an Elite Group: English bishops in the fifteenth century. – Philadelphia, 1970. – 54 p.

112. **Scheffczyk L.** Das konzil von Trient und die reformation: Zum Versuch eines Brüchenschlags. – München, 1992. – 30 s.

113. **Smith M.H.** Henry VIII and the reformation. – Lnd.: Macmillan, 1948. – 480 p.

114. **Taunton E.** The history of the Jesuits in England 1580–1773. – Lnd., 1901. – 513 p.

115. **Trawkowski S.** Miedzy herezia a ortodoksja. Rola spolecz na premonstatesow ow w XII wieku. – Warszawa, 1964. – 214 s.

116. **Was G.** Klasztory franciszkanské w miastach slaskich i gornoluzyczkich XIII–XVI wieku. – Wroclaw, 2000. – 191 s. – (Acta / Univ. Wroclaw.).

117. **Winter E.** Unia i reforma kościola (Rozwazania historycznew zwiazkuz II soborem Watykanskim) // Studia z dziejow kościola katolickiego. T.2., 1961. – s. 3–7.

**СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ З ШИФРАМИ НБУ
ім. В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Література українською та російською мовами

1. **Арсеньев И** От Карла Великого до реформации: историческое исследование о важнейших реформационных движениях в Западной церкви в течении восьми столетий. Т.1. – М., 1909. – 222 с. – (B242995/1)
2. **Беляев А.** Буры и кальвинизм: По поводу книги Р.Виппера Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве XVI в. в эпоху кальвинизма. – Сергиев-Посад, 1901. – 32 с. – (B083389)
3. **Беркут Л.** Борьба за инвеституру во время императора Генриха V. – Т.1. – Варшава, 1914. – (B 012210/1)
4. **Бецольд Ф.** История реформации в Германии. Т.1. – СПб.: Изд. П.Ф.Пантелеева, 1900. – 534 с. – (B157884/1)
5. **Бичинський З.** Історія і суть протестантизму. Нарис. – Пітсбург, 1911. – 197 с. – (B038764)
6. **Бондарюк Б.М. Васильєва В.В.** Розвиток католицьких чернечих орденів в XIII-XVI ст. та етапи їх впровадження в інфраструктуру феодального ладу. / Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – 25 с. – (P78528)
7. **Бондарюк Б.М.** Виникнення та розвиток католицьких чернечих орденів Європи у VI-XVI ст.: Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.03. / НАН України, Ін-т укр. архітектури та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1995. – 23 с. – (PA 289296)
8. **Бондарюк Б.М.** Сутність та соціальна база формування орденських чернечих корпорацій Європи у VI-XIII ст. – Укр. пед. ін-т ім. М.П.Драгоманова, Ін-т історії НАН України. – К., 1995. – 30 с. – (P78514)
9. **Бренсон Р.** Краткая история Баптистской церкви со времён Иисуса Христа до наших дней. – О., Б.г. – 15 с. – (P 77631)
10. **Бузескул В.** Новое исследование по истории папства в XI веке. – СПб., 1899. – 38 с. – (B 031688)

11. **Буткевич Т.** О миссии католической и протестанской. – СПб., 1907. – 158 с. – (*Попов 12279a*)
12. **Вульфийус А.** Религия, церковь и реформация. – Петербург: Асаоетиа, 1922. – 39 с. – (*B127182*)
13. **Вэрд Ч.** Реформация XVI века в её отношении к новому мышлению и знанию. – СПб.: Изд-во Поповой, 1897. – (*B02016*)
14. **Вязигин А.** Очерки из истории папства в XI веке. – СПб., 1898. – 300 с. – (*B 031329*)
15. **Гергей Е.** История Папства / Пер с венгр. – М.: Республика, 1996. – 463 с. – (*BA 571051*)
16. **Гризингер Т.** Иезуиты. Полная история их явных и тайных деяний от основания ордена до настоящего времени / Пер. со 2-го нем. изд. – СПб.: Лань, 1999. – 575 с. – (Мир культуры истории и философии). – (*BA 594449*)
17. **Губер Ж.** Иезуиты: Их история, учение, организация и практическая деятельность в сфере общественной жизни, политике и религии. – СПб., 1898. – 320 с. – (*Попов 12314*)
18. **Дементьев Г.** Введение реформации в Швеции. – СПб., 1892. – 197 с. – (*B 0125868*)
19. **Добнаш-Рождественская О.А.** Церковное общество Франции в XIII-м веке. Ч.1. – Петербург: Тип. Имп. акад. наук, 1914. – (*C 9569*)
20. **Жебар Э.** Мистическая Италия. Очерк из истории возрождения религии в средних веках / Пер. с фран. – СПб., 1900. – 333 с. – (*AO 260565*)
21. **Заборов М.А.** Историография крестовых походов (XV-XIX вв.). – АН СССР. Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1971. – 388 с. – (*Айзеншток № 9251*)
22. **Заборов М.А.** Папство и крестовые походы. – М., 1960. – 263 с. – (*Попов 12145*)
23. **Задворный В.Л.** История Римских Пап. – Т. 1. – М., 1995. – (*B 340607/1*)
24. **Задворный В.Л.** История Римских Пап. – Т. 2. – М., 1997. – 198 с. – (*B 340607/2*)
25. **Иванов К.** Средневековый монастырь и его обитатели. – 2-е изд.-е. – СПб., 1902. – 200 с. – (*Попов 12376*)
26. **История католической церкви:** Учебник для школ выделовых и реальных и гимназий. – Львов, 1875. – 102 с. – (*УНД Ин № 183 (1-7 комп.)*)

27. **Канторович Я.** Процесы против животных в средние века. – СПб.: Изд. Юрид. б-ки, 1897. – 58 с. – (А 59679)
28. **Карсев Н.** История Западной Европы в новое время. Т.1: История XVI-XVII веков: реформационное движение и католическая реакция. – СПб., 1898. – 620 с. – (В 156779а/2 I)
29. **Карсев Н.** История Западной Европы в новое время. Т.2: История XVI-XVII веков: реформационное движение и католическая реакция. – СПб., 1898. – 350 с. – (В 156779а/2 II)
30. **Католицизм и православие в средние века.** – М., 1991. – 176 с. – (Ж 68268/3)
31. **Костельник Г.** Апостол Петро і Римські папи або догматичні підстави папства. – Львів, 1945. – (ВО 345907)
32. **Котляревский С.** Францисканский орден и римская курия в XIII и XIV вв. – М., 1901. – 390 с. – (ВО 139756)
33. **Кудрин В.** Маловідоме з історії Римської Церкви і римських папів. Т.1. – Вінніпег, Манітоба: Видавнича спілка Еклезія, 1959. – 220 с. – (В342828/6.1)
34. **Ли Г-Ч.** История инквизиции в средние века. Т.1. – СПб.: Бронгауз-Ефрон, 1911. – 560 с. – (В 139761/1)
35. **Ли Г-Ч.** История инквизиции в средние века. Т.3. – СПб.: Бронгауз-Ефрон, 1912. – 598 с. – (В 139761/2)
36. **Лозинский Г.** Деяния Папы Римского. – М.: Безбожник, 1930. – 32 с. – (Попов 12171)
37. **Лозинский С.Г.** История папства. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 382 с.: ил. – (ВА 445424)
38. **Миллер А.** История христианской церкви. Т.2. – Ужгород: Благая Весть, 2000. – 717 с. – (В343737/2)
39. **Митронин Л.Н.** Баптизм: история и современность: философско-социологические очерки. – СПб., 1997. – 477 с. – (ВА 579340)
40. **Михневич Д.** Очерки из истории католической реакции (иезуиты). – М., 1953. – 312 с. – (Научно-популярная серия АН СССР). – (Попов 12180)
41. **Мишо Г.** История крестовых походов. – М.: Алетей, 1999. – 308 с. – (ВА 590938)
42. **Музей истории религии и атеизма.** Ленинград. История папства и инквизиции. Краткий справочник-путеводитель. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 83 с. – (ВО 718633)
43. **Печникова Р.Ю.** Мальтийский орден в прошлом и

настоящем. – М.: Наука, 1990. – 175 с. – (ВА 527982)

44. **Плешкова С.Л.** Французская монархия и церковь (XV – середине XVI в.). – М., 1992. – 171 с. – (ВА 550211)

45. **Подоляк В.** Деякі питання з історії та ідеології баптизму. (Стенограма лекції). – К., 1966. – (ВО 987968)

46. **Ранке Л.** Римские папы. Их церковь и государство в XVI и XVII столетиях. – Кн. V и VI. – СПб., 1869. – 549 с. – (В02713)

47. **Рожков В.** Очерки по истории римско-католической церкви: курс лекций прочит. для студ. 3-го курса Моск. Духов. Академ. Ч.1. – М.: Колокол, 1994. – 304 с. – (В 340326/1)

48. **Сперанский Н.** Ведьмы и ведовство: Очерки по истории церкви и школы в Западной Европе. – М., 1906. – 201 с. – (Попов 12572)

49. **Шейман М.М.** Краткие очерки истории папства. – М., 1952. – 192 с. – (В 0459936)

Література іноземними мовами

50. **Avril J.** Le gouvernement des eveques et la vie religieuse dans le diocese d'Angens (1148–1240): Tese. – Lille, (s.a.). – 956 p. – (B 274108/1-2)

51. **Bakhuizen van den Bink J.N.** Traditio in de reformatie en het katholicisme in de zestiende ee uw. – Amsterdam, 1952. – (B 264447 15,2)

52. **Banberot J.** Historie du protestantisme. – P.: Presses univ. De France, 1987. – 128 p. – (A 54680/427)

53. **Beard Ch.** The reformation of the sixteenth century in its relation to modern thought and knowledge. – New impr. – Lnd.: Constable, 1927. – XV, 451 p. – (IB 184 797)

54. **Camp I.** Staat – Kirche – Individuum in der Rechtsgeschichte Österreichs zwischen reformation und revolution. – Wien etc.: Bohlau, 1984. – XIV, 229 s. – (Österr.Bibl. № 50/15)

55. **Chadwick O.** The reformation. – N.Y. etc.: Pugin books, 1990. – 463 p. – (The penguin history of the church. Vol. 3). – (B 274 743/3)

56. **Derwich M.** Monastycyzm benedyktynsky w sreniowiecznej Europe i Polsce: Wybrane problemy. – Wroclaw, 1998. – 410 s. – (Acta / Univ.Wratisl.). – (Ж 36664/2019(135))

57. **Dickens A.G.** The English reformation. – Lnd.; Glasgow: Collins, 1971. – 511 p. – (*IA 23094*)
58. **Dubois Dom J.** Les ordes monastiques. – P., 1985. – 128 p. – (*A54680/2241*)
59. **Durant W.** La revolution religieuse. – P.: Cerde du bibliophile, 1963. – 519 p. – (*B 275465/18*)
60. **Ehrhard A.** Das Mi Helatter und seine kirchliche Entwicklung. – Mainz u. München: Kirchheim. – 1908. – (4), 340 p. – (*A 53192/8*)
61. **Eršil J.** Spravni a finančni vstahy avignonskeho papežstvi k českým zemím ve 3. čtvrtině 14. století. – Praha, 1959. – 140 s. – (*B 266819/SV 69,10*)
62. **Gardiner E.** The story of our religion. – Lnd., 1937. – Vol 1. From the foundation of the Church to the Elizabethan settlement. – A.D. 29 to 1603 –VIII, 242 p. – (*A54660/1*)
63. **Gaussinp R.** L`a bhaye de la Chaise Dieu (1043–1518) L`abbaye en Auvergne et son rayonnement dans la Chretiente. These pour le doktoratos lettres. – Paris, 1962. – 760 p. – (*IBI 25920*)
64. **Görres J.** Das lutticher Domkapitel bis zum 14. Jahrhundert. 1 Teil. Inaugural dissertation... – Berlin, 1907. – 70 s. – (*IB 19367*)
65. **Kop F.** Vyvoj metropolitni pravomoci v cirkvi zapadni. Příspěvek k dějinám monarchického zřízení církevního. Dil. 2. – Praha, 1944. – (*IB 152567/I,96*)
66. **Kuithan R.** Die Benediktinerabtei zwiefahen in der kirchen welt des 12. Jahrhunderts: Diss. – Münster, 1997. – 313 s. – (*IB 193826*)
67. **Martin M.** The deklina and fall of the Roman church. – N.Y.: Putnam, 1981. – 309 p. – (*IB 185838*)
68. **Neill S.** A history of Christian missions. – Lnd. etc.: Penguin books, 1986. – 528 p. – (*B 274728/6*)
69. **Nowicki A.** 1000 lat zatargow z papiezami. – Warszawa, 1950. – 239 s. – (*IB 104941*)
70. **Priddy B.H.** Der reformierte mennonitische altreformierte und baptistische kirchenban in Ostfriesland von der reformation bis zum zweiten Weltkrieg: Diss. – Münster, 1984. – 324 s. – (*IB 171454*)
71. **Rosenthal J.T.** The training of an Elite Group: English bishops in the fifteenth century. – Philadelphia, 1970. – 54 p. – (*Ž 32704/70.60.5*)

72. **Scheffczyk L.** Das konzil von Trient und die reformation: Zum Versuch eines Bruchenschlags. – München, 1992. – 30 s.- (*Ж 32704/BS.3*)

73. **Smith M.H.** Henry VIII and the reformation. – Lnd.: Macmillan, 1948. – 480 p. – (*IB 184924*)

74. **Taunton E.** The history of the Jesuits in England 1580–1773. – Lnd., 1901. – 513 p. – (*IB 186034*)

75. **Trawkowski S.** Miedzy herezia a ortodoksja. Rola spolecz na premonstatesow ow w XII wieku. – Warszawa, 1964. – 214 s. – (*IB 129449*)

76. **Was G.** Klasztory franciszkanske w miastach slaskich i gornoluzyckich XIII-XVI wieku. – Wroclaw, 2000. – 191 s. – (*Acta / Univ.Wratisl.*). – (*Ж 36664/2000 № 2222*)

77. **Winter E.** Unia i reforma kościola (Rozwazania historycznew zwiakuz II soborem Watykanskim) // *Studia z dziejow kościola katolickiego*. T.2., 1961. – s. 3-7. – (*IBI 25456*)

**БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ
ТА АМЕРИКАНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ, ПОДАНА
У КНИЗІ ДЖ.Г.ЛІНЧА «СЕРЕДНЬОВІЧНА ЦЕРКВА.
КОРОТКА ІСТОРІЯ»**

Початки середньовічної церкви

Занепад Римської імперії здавна привертав найпильнішу увагу вчених, і з цього питання існує величезна бібліографія. Цікавий синтез поглядів можна знайти у Frank W. Walbank «The Awful Revolution: the Decline of the Roman Empire in the west» (Toronto, 1969). Про папу Григорія I див. Jeffrey Richards «The Consul of God: the life and times of Gregory the Great» (London, 1980) або чудове дослідження Carole Straw «Gregory the Great: Perfection in Imperfection» (Berkeley, California, 1988). Більш загальний огляд діяльності папського престолу під візантійським управлінням подано в Jeffrey Richards «The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages, 476–752» (London, 1979). Judith Herrin «The Formation of Christendom» (Oxford, 1987) – це широкомасштабне дослідження релігійного переходу від античності до середньовіччя, «Статут» св. Бенедикта повинен прочитати кожен, хто прагне зрозуміти середньовічне християнство. Існує кілька перекладів, серед них є дві публікації, де паралельно подано латинський і англійський тексти: Justin McCann «The Rule of Saint Benedict» (London, 1952) і «The Rule of St. Benedict in English and Latin with Notes», edited by Timothy Frye (Collegeville, Minn., 1980). Англійський переклад «Статуту» можна прочитати в Owen Chadwick «Western Asceticism» (Philadelphia, Pa., 1958), pp. 291– 337. Cuthbert Butler «Benedictine monasticism», 2nd edn (London; 1924) залишається хорощим вступом до історії бенедиктинського чернецтва.

Навернення Заходу (350–700 pp.)

Цікаві оповіді про ранньосередньовічних святих перекладено в Frederick R. Hoare in «The Western Fathers; being the Lives of SS. Martin, Ambrose, Augustine of Hippo, Honoratus of Aries

and Germanus of Auxerre» (New York, 1954). Жваво подані історії з життя франкського суспільства і франкського християнства можна знайти в «Історії франків» Григорія Турського – Gregory of Tours «History of the Franks», translated by Lewis Thorpe (Harmondsworth, Middlesex, 1974) – і її варто прочитати, хоч вона й довга. Про ірландську церкву див. Kathleen Hughes «The Church in Early Irish Society» (London, 1966) або Ludwig Bieler «Ireland, Harbinger of the Middle Ages» (London, 1963). Про місіонерську діяльність на Заході див. Jocelyn N. Hillgarth «Christianity and Paganism, 350–750: The Conversion of Western Europe», revised edition (Philadelphia, Pa., 1986), де опубліковано перекладені на англійську мову документи, поміщені в їхньому історичному обрамленні. Діяльність св. Патріка викликає суперечки майже в кожному пункті, її глибоке дослідження разом з вдалими перекладами Патрікової «Сповіді» та «Послання до Коротіка» див. у R. P. C. Hanson «The Life and Writings of the Historical Saint Patrick» (New York, 1983). Про навернення англосаксів див. Henry Mayr-Hartung «The coming of Christianity to England» (New York, 1972). Кілька першоджерел, створених англосакськими християнами, цілком читабельні. Немає нічого кращого, ніж написана Бедою «History of the English Church and People», translated by Leo Sherley-Price (Harmondsworth, Middlesex, 1965). Цікаву добірку житій англосакських святих див. у «The Age of Bede», translated by J. F. Webb and D.H.Farmer (Harmondsworth, Middlesex, 1983).

Папсько-франкський союз

Важливі джерела, зокрема кілька листів-послань Боніфація та пап і життя Боніфація та Вілліборда, подано в англійських перекладах С.Г.Телбота (С.Н.Talbot) в «The Anglo-Saxon Missionaries in Germany» (New York, 1954). Докладніше дослідження діяльності місіонерів у їхньому історичному контексті див. у Wilhelm Levison «England and the Continent in the Eighth Century» (Oxford, 1946). Як змістовні вступи до місіонерських теорій та діяльності в ранньому середньовіччі, див. дві статті: Richard E. Sullivan «Early Medieval Missionary Activity: A Comparative Study of Eastern and Western Methods (600–900 A.D.)», «Church History 23» (1954), 17–35 and «The Carolingian Missionary and the Pagan», «Speculum 28» (1953), 705–740. Про

посилення могутності Каролінзьких майордомів див. Rosamond McKitterick «The Frankish Kingdoms under the Carolingians, 751–987» (London and New York, 1983), pp. 16–40. Про папський престол та його союз із франками див. Thomas F. X. Noble «The Republic of St. Peter. The Birth of the Papal State, 680–825» (Philadelphia, Pa., 1984), especially pp. 61–98.

Церква в імперії Каролінгів

Важливим джерелом для зрозуміння релігійної поведінки Карла Великого є Ейнгардове «Життя Карла Великого», перекладене на англійську мову Льюїсом Торпом – Lewis Thorpe «Two Lives of Charlemagne» (Harmondsworth, Middlesex, 1969), pp. 49–90. «The Reign of Charlemagne: Documents on Carolingian Government and Administration», translated by H. R. Loyn and John Percival, Documents of Medieval History, 2 (New York, 1976) вміщує тексти-оповіді, закони та листи-послання, які часто торкаються церковного життя та реформи. Змістовно досліджено історію Каролінгів у Rosamond McKitterick «The Frankish Kingdoms under the Carolingians 751–987» (New York, 1983). Кваліфікований погляд на реформу Каролінзької церкви викладено в Rosamond McKitterick «The Frankish Church and the Carolingian Reforms, 789–895» (London, 1977); про Каролінзьку імперію часів Карла Великого див. Heinrich Fichtenav «The Carolingian Empire», translated by Peter Münz (Oxford, 1957). Про реформу монастирського життя, здійснену Бенедиктом Аніанським, див. David Knowles «The Monastic Order in England», second edition (Cambridge, 1966), pp. 25–30 або «Bénédictine of Aniane and Post-Carolingian Monasticism» in Bede K. Lackner «The Eleventh-Century Background of Cîteaux», Cistercian Studies Series, Number 8 (Washington, D. C., 1972), pp. 1–39. Про розвиток парафій див. цікаве дослідження John Godfrey «The English Parish, 600–1300», Church History Outlines 3 (London, 1969).

Каролінзьке Відродження

Греко-римські культурні ідеали та навчальна практика мали величезний вплив на середньовічне інтелектуальне життя. Блискучий огляд системи освіти в античності подано в Henri I. Marrou «A History of Education in Antiquity», translated by George

Lamb (New York, 1956). Про ті компроміси, які укладали освічені християни з античною наукою, можна прочитати з перших рук у Augustine of Hippo «On Christian Doctrine», translated by D. W. Robertson, Jr. (Indianapolis, Ind., 1958). Докладний опис переходу від античної освіти до середньовічної див. у Pierre Riche «Education and Culture in the Barbarian West From the Sixth Through the Eighth Century», translated by John J. Contreni (Columbia, South Carolina, 1976). Про складну й мінливу мовну ситуацію в ранні Середні Віки див. Philippe Wolff «Western Languages, AD 100–1500», translated by Frances Partridge (London, 1971), pp. 7–138. Про переписування та зберігання класичних манускриптів ідеться в Leigh-ton D. Reynolds and Nigel G. Wilson «Scribes and Scholars: a Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature» 2nd edn (Oxford, 1974), pp. 69–100. Eleanor Shipley Duckett «Carolingian Portraits» (Ann Arbor, Mich., 1962) подає читабельні, короткі життєписи каролінзьких державців та вчених. Philippe Wolff «The Awakening of Europe» (also published as «The Cultural Awakening»), translated by Anne Carter (Baltimore, Md., 1968), pp. 11–108 подає цікаву розповідь про Алкуїна та Каролінзьке Відродження.

Крах Каролінзького світу

Збалансоване дослідження про вікінгів можна знайти в Peter Foote and David M. Wilson «The Viking Achievement: the Society and Culture of Early Medieval Scandinavia» (London, 1980). Про наслідки вторгнень вікінгів на територію Каролінзької імперії див. Rosamond McKitterick «The Frankish Kingdom under the Carolingians, 751–987» (London and New York, 1983), especially pp. 229–239. Річард Саузерн (Richard Southern) пише про світський контроль над церквою в одинадцятому сторіччі в «The Making of the Middle Ages» (New Haven, Conn. 1961), especially pp. 118–134. Про монастирські реформи в період від Бенедикта Нурсійського до заснування Клюні див. змістовний короткий огляд у David Knowles «The Monastic Order in England», 2nd edn (Cambridge, 1963), pp. 3–30. Про заснування Клюні в десятому сторіччі див. Barbara Rosenwein «Rhinoceros Bound. Cluny in the Tenth Century» (Philadelphia, Pa., 1982). Про монастирське життя в Клюні див. Joan Evans «Monastic Life at Cluny, 910–1157» (Oxford, 1931). Про місіонерську діяльність див. Stephen Neill «A History of Christian Missions», 2nd edn, The

Pelican History of the Church, vol. 6 (Harmondsworth, Middlesex, 1986), especially pp. 70–96. Про ранньосередньовічний церковний канон див. Roger E. Reynolds «Law, Canon: to Gratian» in «The Dictionary of the Middle Ages» (New York, 1986), 7:395–413.

Церква в 1000 році

Десяте сторіччя має своїх оборонців. Під цікавими, хоч і різними кутами зору розглядають десятиріччя, які туляться до 1000 р., Henri Focillon «The Year 1000», translated by Fred D. Wieck (New York, 1969) або Geoffrey Barraclough «The Crucible of Europe: The Ninth and Tenth Centuries in European History» (Berkeley, Calif. 1976). Eleanor Shipley Duckett «Death and Life in the Tenth Century» (Ann Arbor, Mich., 1967) дає читабельні замальовки людей та подій десятого сторіччя. Edgar Nathaniel Johnson «The Secular Activities of the German Episcopate, 919–1024» (Chicago, 111., 1932) і сьогодні допомагає зрозуміти роль єпископів у церковній системі Оттона. Про приватні церкви див. Ulrich Stutz «The Proprietary Church as an Element of Medieval Germanic Ecclesiastical Law», «Medieval Germany, edited by Geoffrey Barraclough» (Oxford, 1938), II, pp. 35–70. Jeffry Burton Rüssel «Dissent and Reform in the early Middle Ages» (Berkeley, Calif., 1965) аналізує релігійні розколи та реформаторські зусилля перед одинадцятим сторіччям.

Реформи одинадцятого сторіччя

Ute-Renate Blumenthal «The Investiture Controversy. Church and Monarchy from the Ninth to the Eleventh Century» (Philadelphia, Pa., 1988) є найсучаснішим дослідженням, із чудово написаними біографіями персонажів та проблемами, що мали стосунок до запеклої боротьби, яка відбувалася в одинадцятому сторіччі між королями і папами. Добірку листів-послань Григорія VII можна знайти в «The Correspondence of Pope Gregory VII», translated by Ephraim Emerton, Columbia Records of Civilization, 14 (New York, 1932). Про поширені в одинадцятому сторіччі погляди стосовно імператорської влади над церквою див. «Imperial Lives and Letters of the Eleventh Century», translated by Theodor E. Mommsen and Karl F. Morrison (New York, 1962). Brian Tierney «The Crisis of Church State, 1050–1030» (Englewood Cliffs, NJ, 1964), pp. 1–95 розглядає

взаємини між церквою і державою в історичній перспективі до дванадцятого сторіччя, з посиланням на переклади важливих першоджерел. Gerd Tellenbach «Church, State and Christian Society at the Time of the Investiture Contest» (Oxford, 1940) можна розглядати як корисний вступ до ідей і тем папської реформи. Ian S. Robinson «Authority and Resistance in the Investiture Contest: the Polemical Literature of the late Eleventh Century» (Manchester, 1978) розглядає аргументи обох сторін. Horst Fuhrmann «Germany in the High Middle Ages, c. 1050–1200», translated by Timothy Reuter (Cambridge, 1986), pp. 31–87 описує суперечку про інвестиції в контексті германської історії. «The Investiture Controversy: Issues, Ideals and Results», edited by Karl F. Morrison (New York, 1971) є збірником середньовічних джерел і маловідомих сучасних досліджень.

Злет християнства

Про економічне відродження Заходу див. Georges Duby «The Early Growth of the European Economy», translated by Howard B. Clarke (Ithaca, NY, 1974) або Norman J. G. Pounds «An Historical Geography of Europe, 450 B. C. – A. D. 1330» (Cambridge, 1973) pp. 227–312. Цікавий погляд на зв'язок між технологією та підвищенням життєвих стандартів подано в Lynn White, Jr. «Medieval Technology and Social Change» (Oxford, 1962). Класична праця Анрі Піренна (Henri Pirenne) про середньовічні міста, перекладена на англійську мову Гелсі – «Medieval Cities», translated by F. D. F.alsey (Princeton NJ, 1925) досі має право на увагу читача, як і його дослідження фламандських міст: «Belgiaa Democracy, its Early History», translated by J. V. Saunders (Manchester, 1915). Deno Geanakoplos «Interaction of the «Sibling» Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and the Italian Renaissance (330–1600)» (New Haven, Conn., 1967) досліджує складні взаємовпливи між Сходом і Заходом протягом Середніх Віків і до початку Нової Історії.

Доба папської могутності

Огляд історії середньовічного папства подано в Geoffrey Barraclough «The Medieval Papacy» (New York, 1968). Walter Ullmann «The Growth of Papal Government in the Middle Ages», 3rd

edn (Cambridge, 1970) є класичним дослідженням взаємодії між ідеями та подіями в процесі посилення папської влади. У праці того самого автора «Medieval Papalism: The Political Theories of the Medieval Canonists» (London, 1949) розглядаються теорії, що заклали підвалини папської могутності. Докладно й глибоко досліджується злет папської монархії в зовсім недавній праці Colin Morris «The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250» (Oxford, 1989). Daniel P. Waley «The Papal State in the Thirteenth Century» (London, 1961) простежує невдалі спроби пап створити і підкорити своїй владі державу в Центральній Італії. Geoffrey Barraclough «Papal Provisions» (Oxford, 1935) детально досліджує теорію та практику папських призначень на посади в тринадцятому й чотирнадцятому сторіччях. Eric W. Kemp «Canonization and Authority in the Western Church» (London, 1948) глибоко вивчає посилення авторитету пап в окремій галузі, а саме в питанні канонізації. Дослідження життя й діяльності найславетнішого в тринадцятому сторіччі папи подано в Christopher R. Cheney «Pope Innocent III and England», *Päpste und Papsttum*, 9 (Stuttgart, 1976), а також у Helena Tillmann «Pope Innocent III», translated by Walter Sax (Amsterdam, 1980).

Відродження нового заповіту

Про гностичну критику Старого Заповіту див. Elaine Pagels «The gnostic Gospels» (New York, 1979). Georges Duby «The Europe of the Cathedrals, 1140–1280», translated by Stuart Gilbert (Geneva, 1966) глибоко досліджує та ілюструє на цікавих прикладах новий наголос у західній теології та в мистецтві на людській природі Ісуса. Про відлюдників див. Henrietta Leyser «Hermits and the New Monasticism. A Study of Religious Communities in Western Europe, 1000–1150» (New York, 1984). Розповіді про деяких мандрівних проповідників дванадцятого сторіччя подано в Ellen Scott Davison «Forerunners of Saint Francis and Other Studies» (Boston, Mass., 1927). Цікаве обговорення апостольського життя з перекладами важливих першоджерел знайдете в Rosalind B. Brooke «The Coming of the Friars», *Historical Problems: Studies and Documents*, 24 (New York, 1975). Про соціальні та теологічні переміни, спричинені пошуками *vita apostolica*, див. Marie-Dominique Chenu «Monks, Canons and Laymen in Search of the Apostolic Life», in «Nature, Man, and Society

in the Twelfth Century», translated by Jerome Taylor and Lester K. Little (Chicago, 111, 1968), pp. 202–238. Brenda Bolton «The Medieval Reformation» (London, 1983) подає в короткому викладі цікаве дослідження релігійного бродіння в дванадцятому сторіччі.

Монастирське життя XII сторіччя

«The Monastic World», edited by Christopher Brooke with photographs by Wim Swaan (New York, 1974) -чудово ілюстрований і розумно викладений загальний огляд теми. Про зміни в монастирському житті протягом одинадцятого і дванадцятого сторічч цілком читабельно написано в С. Н. Lawrence «Medieval Monasticism. Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages», 2nd edn (London, 1989) pp. 149–237. Про цистерціанців див. монументальну працю Louis J. Lekai «The Cistercians. Ideal and Reality» (Kent, Ohio, 1977), де опубліковано й переклади ранніх цистерціанських документів. «The Letters of St. Bernard of Clairvaux», translated by Bruno Scott James (London, 1953) – це прямий вступ до Бернардового життя та діяльності. Про суперечку між Клюбні та Сіто див. David Knowles «Cistercians and Cluniacs» (Oxford, 1955) and reprinted in his «The Historian and Character» (Cambridge, 1963) pp. 50– 75. Про бегін див. Ernest W. McDonnell «The Béguines and Beghards in Medieval Culture» (New Brunswick, NJ, 1954). Регіональне дослідження шпиталів, притулків для хворих на проказу та інших закладів милосердя див. у Mir і Rubin «Charity and Community in Medieval Cambridge», Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, 4th series, 4 (Cambridge, 1986). Можна знайти чимало цікавих відомостей про середньовічних черниць та інших побожних жінок у «Medieval Women: Dedicated and Presented to Professor Rosalind M. T. Hill on the Occasion of her Seventieth Birthday» (Oxford, 1978) and Margaret Wade Labarge «A Small Sound of the Trumpet: Women in Medieval Life» (Boston, Mass., 1986), especially pp. 98–142.

Єретики

Malcolm Lambert «Medieval Heresy. Popular Movements from Bogomil to Hus» (London, 1977), pp. 3–168 -це чудово написаний вступ до утворення секти вальденсів, руху катарів та

францисканців як різних відгуків на ідеал апостольського життя. Чималу добірку перекладів першоджерел знайдете в Walter L. Wake-field and Austin P. Evans «Heresies of the High Middle Ages», Records of Civilization: Sources and Studies, 81 (New York, 1969). Про інквізицію див. Bernard Hamilton «The Medieval Inquisition» (New York, 1981). Хрестові походи проти катарів і тих, хто їх підтримував, описано в Joseph R. Strayer «The Albigensian Crusades» (New York, 1971) і в Jonathan Sumption «The Albigensian Crusade» (London, 1978).

Жебруці ченці

Короткі, інформативно насичені відомості про появу та діяльність жебрущих ченців знайдете в С. Н. Lawrence «Medieval Monasticism. Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages», 2nd edn (London and New York, 1989), pp. 238–273. Переклади трудів самого Франциска, включно з двома його статутами, листами та заповітом, подано в «St. Francis of Assisi. Writings and Early Biographies», edited by Marion A. Habig (London, 1979), pp. 1176. Malcolm Lambert «Franciscan Poverty» (London, 1961) є змістовним дослідженням найоригінальнішої і найтривожнішої ідеї Франциска – ідеї про абсолютну вбогість. Про вплив жебрущих ченців на церкву та суспільство ескізно говориться в Richard W. Southern «Western Society and the Church in the Middle Ages», the Pelican History of the Church, 2 (Harmondsworth, England, 1970), pp. 272–299. Досить докладно історію францисканців подано в John R. H. Moorman «A History of the Franciscan Order from its Origins to the Year 1517» (Oxford, 1968). Про Домініка див. Marie-Humbert Vicaire «Saint Dominic and His Times», translated by Kathleen Pond (New York, 1964).

Школи

Класичною працею про монастирську культуру є Jean Leclercq «The Love of Learning and the Desire for God», translated by Catharine Misrahi (New York, 1961). Hastings Rashdall «The Universities of Europe in the Middle Ages», revised edition by F. M. Powicke and A. B. Emden, 3 vols (Oxford, 1936) дає найповніше висвітлення теми серед творів, написаних англійською мовою.

Charles Homer Haskins «The Rise of the Universities» (Providence, RI, 1923; revised edition Ithaca, NY, 1957 – це короткий читабельний вступ до розглядуваної теми і те саме можна сказати про John W. Baldwin «The Scholastic Culture of the Middle Ages, 1000–1300» (Lexington, Mass., 1971). Елементарний огляд середньовічних університетів знайдете в Lowrie J. Daly «The Medieval University» (New York, 1961). A. B. Cobban «The Medieval Universities: Their Development and Organization» (London, 1975) – це повніше дослідження на ту ж саму тему. Gordon Leff «Paris and Oxford Universities in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. An Institutional and Intellectual History» (New York, 1968) - докладне і насичене інформацією порівняльне дослідження двох великих північних університетів. Тогочасні документи про організацію університетів та студентське життя див. у Lynn Thorndyke «University Records and Life in the Middle Ages», Records of Civilization, Sources and Studies, vol. 38 (New York, 1944; reprinted 1975). Вельми цікавою та інформативною в плані відродження науки за два покоління до виникнення університетів є розповідь Абеяра про свій життєвий шлях, названий «Історія моїх лихих пригод» («Historia Calamitatum»). Кілька перекладів, зокрема й «Листи Абеяра та Елоїзи», опубліковано в «The Letters of Abelard and Heloise», translated by Betty Radice (Harmondsworth, Middlesex, 1974, pp. 57–106. Читабельне дослідження про те, що вивчали середньовічні схоласти, знайдете в Frederick B. Artz «The Mind of the Middle Ages, A. D. 200–1500», 2nd edn (New York, 1954).

Духовна структура християнського життя

Дохристиянські погляди на всесвіт ескізно змальовані в E. M. W. Tillyard in «The Elizabethan World Picture» (New York, 1944), де описується тло Шекспірових п'єс. У праці Jaroslav Pelican «The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine», especially vol. I «The Emergence of Catholic Tradition (100–600)» (Chicago, 111., 1971) and vol. 3 «The Growth of Medieval Theology (600–1300)» (Chicago, 111, 1978) дається детальний огляд формальної середньовічної теології. Августин Гіппонський мав величезний вплив на західнохристиянські уявлення про людську природу та людське суспільство. Читабельний виклад його ідей подано в Herbert A. Deane «The Political and Social Ideas of St.

Augustine» (New York, 1963). Як уявляли собі в Середні Віки диявола, можна прочитати в Jeffrey Burton Russell «Lucifer, the Devil in the Middle Ages» (Ithaca, NY, 1984). Про святих див. цікаву книжку Donald Weinstein and Rudolph Bell «Saints and Society. The Two Worlds of Western Christendom, 1000–1700» (Chicago, 111., 1982).

Священні ритуали

Деталізований, читабельний, розважливий і дуже повний опис структури та діяльності церкви в окремо взятій країні знайдете в John R. H. Moorman «Church Life in England in the Thirteenth Century» (Cambridge, 1955). Про розвиток доктрини чистилища див. Jacques Le Goff «The Birth of Purgatory», translated by Arthur Goldhammer (Chicago 111., 1984). Jack Goody «The Development of the Family and Marriage in Europe» (Cambridge, 1983) – це спроба антрополога зрозуміти церковні правила шлюбу та народні шлюбні звичаї в середньовічній Європі. Не всім історикам подобається ця книжка, але вона напрочуд цікаво висвітлює тему. Georges Dudy «Medieval Marriage. Two Models from Twelfth Century France», translated by Elborg Forster (Baltimore, Md., 1978) протиставляє церковний погляд на шлюб як на таїнство погляду світської аристократії на одруження як на соціоекономічний контракт. Див. також Christopher N. L. Brooke «The Medieval Idea of Marriage» (Oxford, 1989). James A. Brundage «Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe» (Chicago, 111., 1987) дає широкий огляд сексуальних норм та поведінки в середньовічній Європі. Соціальне використання таїнства хрещення розглядається в Joseph H. Lynch «Godparents and Kinship in Early Medieval Europe» (Princeton, NJ, 1986).

Тло пізнього середньовіччя

Існує кілька змістовних оглядів пізньосередньовічної європейської історії. Robert Lerner «The Age of Adversity» (Ithaca, NY, 1968) дає елементарну замальовку кризових явищ у чотирнадцятому сторіччі. Denys Hay «Europe in Fourteenth and Fifteenth Centuries», 2nd edn (London, 1989) – це більш деталізований і докладний огляд. Daniel Waley «Later Medieval

Europe. From St Louis to Luther», 2nd edn (London, 1976) теж дає широкий огляд; Wallace K. Ferguson «Europe in transition, 1300 – 1520» (Boston, Mass., 1962) ще варта прочитання, хоч і застаріла в деяких аспектах. Norman J. G. Rounds «An Historical Geography of Europe, 450 B.C.–A.D. 1330» (Cambridge 1973), pp. 313– 433 описує Європу в десятиріччя перед спалахом чумної моровиці. Philip Ziegler «The Black Death» (New York, 1969) змістовно оповідає про те, як переживала Європа чуму в чотирнадцятому сторіччі. Про народні повстання в чотирнадцятому та п'ятнадцятому сторіччях див. Michel Mollat and Philippe Wolff «The Popular Revolutions of the Late Middle Ages», translated by A. Lytton-Sells (London, 1973).

Церква в пізньому середньовіччі

Загальну історію добре подано в Geoffrey Barraclough «The Medieval Papacy» (New York, 1968). Про теоретичні підвалини папської монархії див. Walter Ullmann «Medieval Papalism: The Political Theories of the Medieval Canonists» (London, 1949). Про фінансові, політичні та дипломатичні проблеми управління папською державою див. Daniel P. Waley «The Papal State in the Thirteenth Century» (London, 1961). Про Боніфація VIII та його боротьбу з королями Англії та Франції див. у T. S. R. Boase «Boniface VIII» (London, 1933) або Joseph R. Strayer «The Reign of Philip the Fair» (Princeton, NJ, 1980), де також оповідається про придушення Ордену Тамплієрів. Про авіньйонський період папського правління див. Yves Renouard «The Avignon Papacy, 1305–1403», translated by Denis Bethell (Hamden, Conn., 1970) або Guillaume Mollat «The Popes at Avignon, 1305–1378», translated by Janet Love (London, 1963). Geoffrey Barraclough «Papal Provisions» (Oxford, 1935) досі можна вважати за корисне джерело інформації про посилення папської влади у справі призначення людей на церковні посади. Walter Ullmann «The Origins of the Great Schism» (London, 1948), детально досліджує факти та правничі теорії, що сформували передумови розколу. Brian Tierney «Foundations of Conciliar Theory» (Cambridge, 1955) дає глибоко змістовний огляд пізньосередньовічної думки стосовно належного управління церквою [63, с.447-461].

Навчальне видання

С.І. Жилюк

ХРИСТИЯНСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА ЦЕРКВА

Бібліографічний нарис

Комп'ютерна верстка: Кравчук В.Ю.

Редактор: Парфенюк В.І.

Підписано до друку 27.04.2007 р.

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Умовн.друк. арк. 2,92.

Замовлення №112/2. Наклад 100 примірників.

Віддруковано засобами оперативної поліграфії
Рівненського державного гуманітарного університету,
33028, м.Рівне, вул.С.Бандери, 12

Ж 72 Жилюк С.І.. Християнська середньовічна церква (Бібліографічний нарис): Навчальний посібник. – Рівне: РДГУ, 2007. – 67 с.

У навчальному посібнику здійснено історіографічний огляд праць зарубіжних і вітчизняних дослідників з проблеми християнської середньовічної церкви. Показано основні концептуальні підходи та конфесійні інтерпретації у висвітленні різних аспектів середньовічної історії католицизму та протестантизму в країнах Західної, Північної та Центральної Європи.

Навчальний посібник підготовлено для студентів вищих навчальних закладів

ББК 86.37-2